

گزارش سفر عربستان

سید محمود مرعشی نجفی

در پی دعوت رسمی دکتر یحیی محمود بن جنید - رئیس کل مرکز تحقیقات و بررسی‌های اسلامی مؤسسه فرهنگی ملک فیصل در ریاض عربستان سعودی - مبنی بر شرکت اینجانب در مراسم رسمی برنامه فرهنگی آن مرکز و ایراد سخنرانی به عنوان: «واقعیت نسخه‌های خطی عربی در ایران» که سالی یک بار با حضور اندیشمندان، پژوهشگران و شخصیت‌های سیاسی، فرهنگی عربستان در ساختمان مرکزی آن مؤسسه برگزار، و از یک شخصیت فرهنگی صاحب‌نظر از کشورهای مختلف جهت ایراد سخنرانی در آن مراسم رسماً دعوت به عمل می‌آوردند،^۱ اینجانب ضمن قبول این دعوت، در تاریخ ۲۶ بهمن ۱۳۸۲، به اتفاق همسر که در این گونه همایش‌ها معمولاً شرکت کرده و مشاورم می‌باشد و نیز همکار عزیزم آقای محمد علی تبریزیان که او نیز در سفرها، به ویژه کشورهای عربی، همراهیم می‌کند،

۱. متن دعوت‌نامه که با عنوان مرکز الملک فیصل للبحوث والدراسات الاسلامية و با شماره ۱/۱/۱۶۴۰ مورخ ۱۴۲۴/۸/۱۰ق، به صورت رسمی برای اینجانب ارسال گردیده، چنین است: سعادة الدكتور محمود المرعشي النجفي، أمين عام مكتبة آية الله المرعشي النجفي بایران، حفظه الله، السلام عليكم ورحمة الله وبركاته، وبعد: يسر مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية دعوتكم لإلقاء محاضرة بعنوان «واقع المخطوطات العربية في إيران» ضمن النشاط الثقافي للمركز لعام ۱۴۲۴/۱۴۲۵هـ. و يأمل المركز منكم قبول هذه الدعوة ويفترح أن تكون المحاضرة في يوم الإثنين ۱۴۲۴/۱۲/۲۵هـ الموافق ۲۰۰۴/۲/۱۶م أمل التفضل وإشعار المركز بموافقتكم، ولكم خالص التقدير والإحترام. الأمين العام: يحيى محمود بن جنيد.

با هواپیما از مسیر کویت، عازم ریاض شدیم. پس از ساعتی پرواز و توقفی کوتاه در فرودگاه کویت، مجدداً با هواپیمای دیگر ادامه مسیر دادیم و رأس ساعت ۱۴ همان روز وارد فرودگاه بین‌المللی ملک عبدالعزیز ریاض شدیم. در فرودگاه عده‌ای از جمله آقای خاجی - سفیر کشورمان در عربستان - و تعدادی دیگر از مسئولان سفارت و آقای دکتر یحیی محمود بن جنید - رئیس مرکز تحقیقات ملک فیصل - و معاونان و دیگر مسئولان آن مرکز، ضمن استقبال از اینجانب و همراهان، ما را به سوی پایون تشریفات دولت در فرودگاه ریاض راهنمایی نمودند. پس از نشست دقیقی و مذاکره و گفتگو با میزبانان، عازم محل اقامت - که از قبل در مجموعه‌ای عظیم به نام «الفیصلیه» در نظر گرفته بودند - شدیم. چون آن روز نیاز به استراحت داشتیم، هیچ برنامه‌ای را برای ما تدارک ندیده بودند. صبح روز بعد دوشنبه ۲۷ بهمن ماه، طبق برنامه تنظیمی که نسخه‌ای از آن را به اینجانب داده بودند، به اتفاق کاردار و یکی از کارشناسان سفارت کشورمان، عازم بازدید از مرکز عظیم فرهنگی - تجاری و اداری «فیصلیه» شدیم. ساختمان این مرکز از مجموعه‌ای شامل یک ساختمان بسیار مرتفع به صورت کتاب باز و یک برج بلند مدور دیگر در مقابل آن که قلم را در جلوی کتاب در اذهان تداعی می‌کند، تشکیل یافته است. هنگام ورود، مورد استقبال مسئولان بخش‌های گوناگون آن مجموعه، از جمله جانشین رئیس کتابخانه آن مرکز، دکتر عبدالرحمان الزید قرار گرفتیم. وی حدود ۴ سال قبل به اتفاق همراهان خود از کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی^{ره} در قم بازدید نموده بود.

در این دیدار او از مرحوم پدرم که چنین کتابخانه عظیمی را بنیاد نموده است، با احترام زایدالوصف یاد می‌کرد. آنگاه عازم دفتر وی شدیم. او از نزدیکان امیر عبدالله بن عبدالعزیز، پادشاه عربستان و همچنین مسئول فرهنگی گارد ملی عربستان سعودی، می‌باشد و تا کنون دو جلسه گفتگوی آزاد با مشارکت علمای شیعه عربستان برگزار نموده است. ضمن پذیرایی، مطالبی را در خصوص کتابخانه آن مجموعه ارائه داد و در ادامه چنین اظهار داشت:

این کتابخانه، که به نام کتابخانه ملک عبدالعزیز شهرت دارد، یکی از مهم‌ترین کتابخانه‌های عربستان به شمار می‌آید. شاهزاده امیر عبدالله، ولیعهد عربستان،^۱

۱. امیر عبدالله در آن سال ولیعهد عربستان بود و هنوز به مقام سلطنت نرسیده بود.

میراث شهاب

که در حقیقت کشور را اداره می‌کند، مؤسس این کتابخانه است و آن را برای استفاده عموم مردم وقف نموده است. در حال حاضر افزون بر نیم میلیون جلد کتاب چاپی که ۳۲۰۰۰۰ جلد آن عربی و ۱۸۰۰۰۰ جلد به زبانهای دیگر از جمله فارسی دارد، تمام موضوعات را شامل است. تعداد نسخه‌های خطی آن بالغ بر ۲۰۰۰۰ جلد و دارای واحدهای مرمت، فهرست‌نگاری، میکروگرافی، اطلاع‌رسانی رایانه و دیگر بخش‌ها می‌باشد. بخشی نیز اختصاص به بانوان دارد که از دیگر بخش‌ها مجزا شده است. ضمن مذاکره که در این دیدار داشتم، مقرر گردید چندتن از کارکنان بخش مرمت آن کتابخانه را برای آموزش‌های لازم به کتابخانه ما اعزام نمایند، که تاکنون انجام نشده و احتمالاً تا چندی دیگر انجام خواهد شد. یک ماهنامه فرهنگی نیز از سوی آن کتابخانه منتشر می‌شود.

در پایان این دیدار و بازدید از مجموعه آن کتابخانه، بر لزوم همکاری بیشتر و استفاده از تجربیات و امکانات کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی علیه السلام مورد تبادل نظر گردید.

یادآوری می‌شود: در گنجینه این کتابخانه، نسخه‌های بسیار نفیس و کهن وجود دارد و اینجانب تعدادی از آنها را که از نفاست خاص برخوردار بودند، از نزدیک مشاهده نمودم، اینک به ترتیب الفبایی تعدادی از نفایس ارزشمند آن را به ترتیب زیر معرفی می‌نمایم:

۱. اجناس التجنیس، عربی، در بلاغت، از: عبدالملک بن محمد بن اسماعیل الثعالبی، متوفای ۴۲۹ق، مورخ سده ۸هـ ش «۶۷۶۵».
۲. إعراب الحماسة، عربی، در نحو، از: عثمان بن جنی، متوفای ۳۹۲ق، مورخ سده ۸هـ ش «۱۸۱۴».
۳. الإنتقاد فی شرح عمدة الاعتقاد، عربی، در توحید، تألیف: احمد الأقسهری، متوفای سده ۸هـ، کتابت سده ۹هـ، ش «۵۴۰».
۴. الجامع الصحیح، از: مسلم بن الحجاج، متوفای ۲۶۱ق و مدفون در نیشابور ایران، نسخه مورخ سده ۸هـ، ش «۳۲۲».
۵. الجامع لاحکام القرآن، عربی، از: محمد بن احمد القرطبی، متوفای ۷۱ق، مورخ سده ۸هـ، ش «۲۰۰».

میراث شهاب

۶. الجامع المصنّف في شعب الايمان، به عربی، در حدیث، از: احمد بن حسین بن علی بیهقی، متوفای ۴۵۸ق، نسخه بسیار کهن مورّخ ۵۷۸ق، ش «۳۶۴».
۷. حاشیه علی شرح هدایة الحکمة، عربی، در فلسفه اسلامی، از: مصطفی بن یوسف بن صالح خواجه زاده، متوفای ۹۹۳ق، کتابت سال ۹۴۰ق (در حیات مؤلف)، ش «۲/۸۱۸».
۸. حلیة الاولیاء و طبقات الأصفیاء، عربی، در تراجم، از: ابونعیم اصفهانی، متوفای ۴۳۰ق، نسخه کهن، مورّخ سده ۵۶ه، ش «۲۲۲۴».
۹. خلاصه الفتاوی، عربی، در فقه حنفی، از: طاهر بن احمد بن عبدالرشید البخاری، متوفای ۵۴۲ق، نسخه کهن، کتابت ۷۹۶ق، ش «۶۸۱».
۱۰. الخلاصه في اصول معرفة الحديث، عربی، از: حسین بن محمد بن عبدالله الطیبی، متوفای ۷۴۳ق، کتابت ۷۵۴ق. ش «۱۰۱۶۶».
۱۱. دقائق الأخبار، عربی، در مواظ، از: امام محمد غزالی، متوفای ۵۰۵ق، کتابت ۸۷۳ق، ش «۱-۴۶۵۴».
۱۲. دوحه الناشر لمحاسن من كان بالمغرب من مشايخ القرن العاشر، عربی، از: محمد بن عمر بن الحسین الشفشاونی، متوفای ۹۸۶ق، کتابت سال ۱۲۴۸ق، ش «۲/۸۲۴».
۱۳. روضة الطالبین، عربی، در فقه شافعی، از: یحیی بن شرف النووی، متوفای ۶۷۶ق، مورّخ ۷۳۳ق، ش «۷۴۳».
۱۴. ریاض الصالحین من کلام سید المرسلین، عربی، در حدیث، از: یحیی بن شرف نووی، متوفای ۶۷۶ق، مورّخ سده ۵۸ه، ش «۳۵۸».
۱۵. شرح آیات الايضاح، در بلاغت، از: ؟، نسخه مورّخ ۷۵۹ق، ش «۷۵۴۹».
۱۶. شرح الكوكب الساطع في نظم جمع الجوامع، عربی، در اصول فقه، از: جلال الدین عبدالرحمان السیوطی، متوفای ۹۱۱ق، کتابت سال ۸۹۵ق، ش «۵۴۳».
۱۷. شرح مفتاح العلوم، عربی، در بلاغت، از: مسعود بن عمر بن عبدالله التفتازانی، متوفای ۷۹۳ق، نسخه مورّخ ۷۹۳ق (سال درگذشت مؤلف)، ش «۱۷۰۸».
۱۸. شرح مقدّمة ابن الحاجب، عربی، در نحو، از: مؤلفی مجهول، مورّخ ۷۶۷ق، ش «۱/۸۴۱».
۱۹. شرح المواقف، عربی، در کلام، از: میر سید علی جرجانی، متوفای ۸۱۶ق، کتابت ۸۸۲ق، ش «۱۳۷۱».

میراث شہاب

۲۰. شرح الموجز لابن التیس، عربی، در طب، از: سدید الدین الکا زرونی، مورخ ۷۸۷ق، ش «۵۴۱».
۲۱. شرح ہدایۃ الحکمۃ، عربی، در فلسفۃ اسلامی، از: احمد بن محمود الخزربانی، متوفای ۹۳۹ق، کتابت سال ۹۰۷ق، ش «۱/۸۱۸».
۲۲. صفۃ رسول اللہ ﷺ، منسوب بہ حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ، کتابت در سده ۱۳ھ، ش «۴/۸۱۶».
۲۳. غایۃ المرام فی رجال البخاری، عربی، در حدیث، از: محمد بن داود بن محمد البازلی، متوفای ۹۲۵ق، کتابت ۹۰۴ (در حیات مؤلف)، ش «۸۲۸».
۲۴. فتح الرحمن فی فضائل آل عثمان، عربی، از: منصور بن محمد المنصوری، نسخۃ اصل بہ خط مؤلف، در سال ۱۱۵۹ق، ش «۶۷۴».
۲۵. فتح العزیز علی کتاب الوجیز، عربی، در فقہ شافعی، از: عبدالکریم بن محمد رافعی، متوفای ۶۳۲عق، کتابت سال ۶۶۷عق، ش «۷۳۹».
۲۶. الفرائض السراجیۃ، عربی، از: محمد بن محمد بن عبدالرشید السجاوندی، متوفای پیرامون سال ۶۰۰عق، مورخ سده ۸ھ، ش «۷۵۳».
۲۷. الفرائض السراجیۃ، نسخۃ دیگر، مورخ ۷۹۶ق، ش «۱۰۲۱».
۲۸. الکافی شرح الوافی، عربی، در فقہ حنفی، از: عبداللہ بن احمد بن محمود السنفی، متوفای ۷۱۰ق، مورخ سده ۷ھ، ش «۲۷۹۱».
۲۹. کامل الصناعۃ الطیبۃ، عربی، از: علی بن عباس اہوازی، نسخۃ بسیار کهن و نفیس مورخ سده ۴ھ (نزدیک عصر مؤلف)، ش «۱۹۹۹».
۳۰. الکشاف، عربی، از: محمود بن عمر بن محمد زمخشری، متوفای ۵۳۸ق، کتابت سال ۷۰۹ھ، ش «۱۰۹».
۳۱. الکشاف، نسخۃ دیگر، مورخ سده ۸ھ، ش «۲۲۸۹».
۳۲. کنز الدقائق، عربی، در فقہ حنفی، از: عبداللہ بن احمد بن محمود السنفی، متوفای ۷۱۰ق، کتابت ۷۰۴ق (در حیات مؤلف)، ش «۵۷۳».
۳۳. کنز الوصول إلى معرفۃ الاصول، عربی، از: علی بن محمد بن حسین البزدوی، متوفای ۴۸۲ق، کتابت سال ۷۶۰ق، ش «۲۳۱۵».
۳۴. الکواکب الذراری فی شرح صحیح البخاری، از: محمد بن یوسف بن علی الکرمانی، متوفای ۷۸۶ق، کتابت در سده ۸ق، ش «۳۰۵».

میراث شهاب

۳۵. الكوكب الاسعد في مناقب سيدنا علي بن احمد، عربي، در تراجم، از: محمد بن محمد بن حمزة المكناسي، متوفای ۱۲۳۰ق، کتابت در سده ۱۳هـ ش «۲/۸۴۰».
۳۶. لباب المعاني في شرح حرز الاماني ووجه التهاني، عربي، در قراءات، از: قاسم بن ابراهيم بن محمد القزويني، متوفای پيرامون سال ۷۲۹ق، کتابت سال ۹۶۰ق، ش «۵۴۲».
۳۷. لوامع الأسرار في شرح مطالع الانوار، عربي، در منطق، از: محمد بن محمد الزازي التحتاني، متوفای ۷۶۶ق، کتابت سال ۷۷۰ق، ش «۲۴۲۲».
۳۸. مجمع البحرين وملتقى النيرين، عربي، در فقه حنفي، از: احمد بن علي بن تغلب «تغلب» ابن الساعاتي، متوفای ۹۴ق، کتابت در سده ۸هـ، ش «۵۶۰».
۳۹. مشارق الانوار النبوية من صحاح الاخبار المصطفوية، عربي، در حديث، از: حسن بن محمد بن حسن الصغاني، متوفای ۶۵۰ق، کتابت سال ۷۹۹ق، ش «۴۲۶۷»^۱.
۴۰. مشارق الانوار النبوية، نسخه ديگر، مورخ ۷۹۶ق، ش «۳۹۹۹».
۴۱. مصابيح السنة، عربي، در حديث، از: حسين بن مسعود بغوي، متوفای ۵۱۰ق، کتابت سال ۸۰۰ق، ش «۳۴۴».
۴۲. مصابيح السنة، نسخه ديگر، مورخ ۷۶۵ق، ش «۲۹۲۳».
۴۳. مصابيح السنة، نسخه ديگر، مورخ سده ۸هـ، ش «۴۲۵۵».
۴۴. منهاج المحدثين و سبيل تلبية المحققين، عربي، در حديث، از: يحيى بن شرف النووي، متوفای ۶۷۶ق، کتابت سده ۸هـ، ش «۳۳۲».
۴۵. منهاج المحدثين، نسخه ديگر، مورخ سده ۸هـ، ش «۳۳۷».
۴۶. منهج الوصول إلى تحرير الفصول، عربي، در فقه عامه، از: زكريا بن محمد بن احمد الانصاري، متوفای ۹۲۶ق، کتابت سال ۸۹۴ق، ش «۶۷۶».
۴۷. ميدان الفرسان، عربي، در فقه شافعي، از: محمد بن خلف بن كامل الغزي، متوفای ۷۷۰ق، کتابت سال ۷۶۹ق (در حيات مؤلف)، ش «۸۳۸».
۴۸. الوثائق والأحكام، عربي، از: عبدالله بن فتوح بن موسى البونتي، متوفای ۴۶۲ق، کتابت به خط مغربي در سال ۸۶۲ق، ش «۵۴۶، ۵۵۴».
۴۹. وقاية الرواية في مسائل الهداية، عربي، در فقه حنفي، از: محمود بن عبيدالله معروف به: برهان الشريعة، کتابت سال ۷۹۸ق، ش «۱۰۱۴۳».

۱. يك نسخه كهن و نفيس كه در نيمه سده ۸هـ كتابت شده، در كتابخانه بزرگ آيت الله العظمى مرعشي نجفی رحمته در قم موجود می باشد.

میراث شہاب

گزارش سفر به عربستان

دوشنبه ۲۷ بهمن ماه ۱۳۸۲ طبق برنامه تنظیمی، شب‌هنگام بعد از نماز مغرب و عشا، عازم محل سخنرانی - که در همان مجموعه فرهنگی فیصلیه قرار گرفته - شدیم. در این مراسم که علاوه بر سفیر کشورمان در ریاض و تعدادی از دیگر مسئولان سفارت حضور داشتند، تعدادی از شخصیت‌های فرهنگی، سیاسی و مذهبی عربستان از جمله مدیران مؤسسه ملک فیصل، جمع زیادی از استادان و دانشجویان دانشگاه، چند تن از نمایندگان مجلس و دیگر اندیشمندان سعودی شرکت کرده بودند. نخست دکتر محمد اعظمی از استادان برجسته و مشهور دانشگاه‌های عربستان که دکترای خود را در ادبیات فارسی قبل از پیروزی انقلاب، از دانشگاه تهران اخذ نموده و به زبان فارسی تسلط داشت، اینجانب را به حضار در مراسم معرفی نمود، سپس اینجانب سخنرانی خود را به عربی با عنوان: «المخطوطات العربیة فی ایران وإطلاة علی مخطوطات مكتبة آية الله العظمى المرعشي التجفي الكبرى والخزانة العالمیة للمخطوطات الاسلامیة» به شرح زیر ایراد نمودم:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ النَّبِيِّ الْمَكِّيِّ مُحَمَّدٍ، وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَمَنْ وَاوَاهُ.

الحضور الكَرِيم

السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ

يَطِيبُ لِي وَ أَنَا أَقِفُ بَيْنَ أَيْدِكُمْ، أَنْ اتَّحَدَّثَ بِوَاقِعِ الْمَخَطُوطَاتِ الْعَرَبِيَّةِ فِي إِيرَانَ وَمَا آلَتْ إِلَيْهِ، مُنْذُ أَنْ خُطِّتْ بِأَيْدِي مُصَنِّفِيهَا، وَمَنْ كَتَبَ بِالْقَلَمِ لِيَرْتَزِقَ وَيَحْفَظَ تَرَاثَ الْأُمَّةِ جِيلًا بَعْدَ جِيلٍ، وَ أَوْدُ بِدَايَةِ أَنْ أَشْكُرَ جَمِيعَ الْإِخْوَةِ الَّذِينَ تَجَشَّمُوا عَنَاءَ دَعْوَتِنَا وَإِتَاحَةَ الْفُرْصَةِ لِنَاضِمْنَ النِّشَاطِ الثَّقَافِيِّ لِمَرْكَزِ الْمَلِكِ فَيَصِلَ لِلدِّرَاسَاتِ وَالْبَحُوثِ الْإِسْلَامِيَّةِ الْمَوْقُوزِ. بِدَايَةِ أَقُولُ: إِنَّ إِيرَانَ وَاحِدَةٌ مِنْ أَكْثَرِ الْبِقَاعِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَفَرَّةٌ مِنْ حَيْثُ الْمَخَطُوطَاتِ الْعَرَبِيَّةِ، فَبِلَادُ فَارِسَ مَسْقُطُ رَأْسِ الْكَثِيرِ مِنْ أَعْلَامِ الْعِلْمِ وَالثَّقَافَةِ وَالْفُنُونِ مُنْذُ الْقَرْنِ الثَّالِثِ الْهَجْرِيِّ وَ مَا تَلَاهُ وَزَعَمَ أَنَّ لُغَتَهُمُ الْأُمَّ لَمْ تَكُنْ عَرَبِيَّةً، لَكِنْ أَكْثَرُ تَصَانِيفِهِمْ وَ آثَارِهِمْ طُرِحَتْ بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ لِكَثْرَةِ الْمُخَاطَبِينَ بِهَذِهِ اللُّغَةِ، وَلِكُونِهَا لُغَةُ الْقُرْآنِ وَالْحَدِيثِ وَأَثَمَةُ الْهُدَى، عَلَيْهِمْ أَفْضَلُ السَّلَامِ وَالتَّسْلِيمِ.

وَ تُمْكِنُنَا الْإِشَارَةَ فِي هَذَا الصَّدِيدِ إِلَى أَعْلَامِ: كَالْفَارَابِيِّ وَالْبِيرونيِّ وَابنِ سِينَا وَالغَزَالِيِّ

ميراث شهاب

وزكريا الرازي وشيخ الطائفة الطوسي وخواجه نصير الدين الطوسي وغيرهم. وفي العصر الصفوي نذكر من الأعلام: صدر المتألهين، والشيخ بهاء الدين العاملي، والعلامة المجلسي، وفيض الكاشاني والكثير الكثير من العلماء الذين لا يسع الوقت لذكرهم، وقد سطر هؤلاء آثاراً بالعربية واخرى بالفارسية. وكان لكل منهم العشرات من التصانيف والآثار.

ومن هذه المقدمة نستخلص أن إيران كانت تحفظ في مكتباتها العامة والخاصة بالكثير من المخطوطات العربية، لكن عوامل طبيعية مثل الكوارث، ونوعية الحفظ والخزن، والأحقاد والجهل تظافرت على مر الأزمنة والآيام، لتتال من هذه الثروة التي لا تُقدر بثمن، وقد تلفت وفي القسم الأعظم منها في القرون المختلفة، خاصة القرنين السادس والسابع الهجري وذلك إثر زحف المغول، الذي طال إيران وطبقاً لما ذكر بعض المؤرخين فإن المخطوطات التي وجدت في المراكز العلمية في نيسابور والري واصبهان كانت وقود الحمامات العامة مدة طويلة. ولأننا إن نصف بل ثلاثة أرباع من مخطوطات القرنين الثالث والرابع وما بعدها، قد ضاعت وتلفت بهذه الأحداث، وما بقي إلى يومنا هذا يعدّ التزالي سير من تراث إسلامي عظيم.

بحمد الله في إيران اليوم أكثر من خمس مئة ألف عنوان مخطوطة مسجلة باللغة العربية والفارسية والتركية، ونظير ذلك في المكتبات الخاصة عند الأفراد والأسر. ورحلتي التي استمرت مع المخطوطات أكثر من أربعين عاماً أفضى فيها ساعات من كل يوم في التعامل معها جعلتني أتصور وجود قرابة المليون عنوان من المخطوطات في إيران.

و عودة إلى المكتبة الكبرى والخزانة العالمية للمخطوطات الإسلامية التي أرسى دعائمها المرحوم الوالد آية الله العظمى المرعشي النجفي - رضوان الله تعالى عليه - الذي كان واحداً من الأئمة المشهورين في إيران، وتوفي قبل أربعة عشر عاماً عن عمرنا هز ستة وتسعين عاماً، وشيّد بجهود مخلصه أكبر صرح للتراث الإسلامي المخطوط بدأ من النجف الأشرف في العراق، إذ كان يدرس في حاضرته العلوم الدينية، مروراً بسجنه فيها لوقوفه بوجه سمايرة الحاكم البريطاني ومنعهم من سرقة تراث الأمة، وتوقفاً عند حذفه وجبة طعام يومية خمسة أعوام متوالية، وإقامته الصلوة والصيام عن موتى المسلمين، وعملاً في صوامع الرز ليلاً، كل ذلك ليوفر الأموال وليشترى بها الكتب والمخطوطات، وقد أصبحت مكتبته اليوم بفضل الله مشهورة في العالم، وهي تعدّ الأولى في إيران والثالثة في العالم الإسلامي بعد تركية ومصر، وإنني إذ أتولى مسؤوليتها منذ التأسيس أوصل جمع

میراث شہاب

گزارش سفر بہ عربستان

الثَّرَاثِ الْمَكْتُوبِ فِي كُلِّ مَا يُعْرَضُ فِي السُّوقِ الدَّاخِلِيَّةِ، وَ يُمَكِّنُنَا الْقَوْلَ إِنَّ مُتَوَسِّطَ مَا يُضَافُ إِلَى رُفُوفِ الْخِزَانَةِ فِي الْعَامِ الْوَاحِدِ هُوَ الْفِ نَسْخَةٌ مُنْتَقَاةٌ، وَإِنَّ أَكْثَرَ مِنْ سِتِّينَ أَوْ سَبْعِينَ بِالْمِئَةِ مِنْهَا هِيَ بِالْعَرَبِيَّةِ، وَ تَحْتَوِي رُفُوفَ الْخِزَانَةِ فِي الْوَقْتِ الْحَاضِرِ عَلَى خَمْسَةِ وَثَلَاثِينَ أَلْفَ مُجَلَّدٍ مِنَ الْمَخْطُوطَاتِ، يَحْتَوِي بَعْضُهَا عَلَى أَكْثَرَ مِنْ خَمْسِينَ عُنْوَانًا.

نَذَكُرُ هُنَا أَنَّ بَعْضَ مَا يُعْرَضُ لِلْبَيْعِ لَيْسَ مُسْجَلًا فِي الْفَهَارِسِ الْمَنْشُورَةِ، عَلَى سَبِيلِ الْمِثَالِ لَا الْحَصْرِ أَذْكَرُ أَنَّ مَعْجَمَ الصَّحَابَةِ لِلْإِمَامِ الْبَغْوِيِّ، غَيْرَ الْوَارِدِ فِي الْفَهَارِسِ الْمَنْشُورَةِ وَالْمُسْتَنْسَخِ أَسَاسًا فِي أَرْبَعَةٍ وَعِشْرِينَ مُجَلَّدًا، عَرَضَتْ عَلَيْنَا مَجَلَّدَاتُهُ الْأَرْبَعَةُ الْأَخِيرَةُ وَتَارِيخِ نَسْخِهَا سَنَةَ خَمْسِ مِئَةٍ وَثَلَاثَةَ عَشَرَ لِلْهِجْرَةِ، وَفِيهِ إِتْمَاءٌ بِخُطُوطِ كِبَارِ عُلَمَاءِ أَهْلِ السُّنَّةِ، وَ أَحْسَبُ هَذِهِ الْمَخْطُوطَةُ فَرِيدَةٌ، وَ قَدْ طُلِبَ تَصْوِيرُهَا مِنَّا قَبْلَ سِتِّينَ، وَ طُبِعَتْ فِي خَمْسَةِ مُجَلَّدَاتٍ وَ مَا نَاسَفُ عَلَيْهِ إِنَّهُ لَمْ تَصَلْنَا حَتَّى نُسَخِّهَ وَاحِدَةً، وَ ثَمَّةَ كِتَابٍ آخَرَ، هُوَ: فَضَائِلُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ يَعُودُ تَارِيخُ نَسْخِهِ إِلَى الْقَرْنِ السَّادِسِ الْهِجْرِيِّ، وَ ثَمَّةَ كِتَابٍ قَدِيمَةٍ وَنَادِرَةٍ لِلْغَايَةِ، نَذَكَرُ مِنْهَا عَلَى سَبِيلِ الْمِثَالِ: إِعْرَابُ الْقُرْآنِ الْمَنْسُوبِ لِلْقُرَّاءِ الْمَوْرُخِ فِي أَرْبَعِ مِئَةٍ وَسِتِّينَ وَ أَرْبَعِينَ لِلْهِجْرَةِ وَ الْجَمْعُ بَيْنَ الصَّحِيحَيْنِ لِلْحَمِيدِيِّ مِنَ الْقَرْنِ السَّادِسِ الْهِجْرِيِّ وَفِيهِ عِدَّةُ سِمَاعَاتٍ وَرِسَالَتِ الصَّابِيِّ مَوْرُخَةٌ فِي خَمْسِ مِئَةٍ وَثَلَاثَةِ وَثَلَاثِينَ لِلْهِجْرَةِ، وَ الْقُرْآنُ الْكَرِيمُ بِالْخَطِّ الْكُوفِيِّ لِعَلِيِّ بْنِ هِلَالِ الْمَشْهُورِ بِابْنِ الْبَوَّابِ، مَوْرُخٌ فِي ثَلَاثِ مِئَةٍ وَاثْنَيْ وَتَسْعِينَ لِلْهِجْرَةِ فِي مَدِينَةِ السَّلَامِ بِبَغْدَادِ.

لَقَدْ صَدَرَ وَاحِدٌ وَثَلَاثُونَ مُجَلَّدًا مِنْ فَهَارِسِ مَخْطُوطَاتِ مَكْتَبَتِنَا الْعَامَّةِ الْمَوْقُوفَةِ، وَسَيِّمُ إِصْدَارُ الْبَاقِي تِبَاعًا، وَ يُقَدَّرُ أَنْ تَبْلُغَ ثَمَانِينَ مُجَلَّدًا. هَذَا إِذَا تَوَقَّفَ الْاِقْتِنَاءُ لِأَسْمَحَ اللَّهُ. أَسْأَلُهُ تَعَالَى أَنْ يُؤَفِّقَنَا لِجَمْعِ مَا هُوَ مُتَوَقَّفٌ فِي أُنْحَاءِ إِيْرَانِ الْمَخْتَلِفَةِ مِنْ مَخْطُوطَاتِ، وَالْعَمَلِ عَلَى فِهْرِسَتِهَا كَيْ تَعْمُ الْفَائِدَةُ لِلْبَاحِثِينَ فِي مَشَارِقِ الْأَرْضِ وَ مَغَارِبِهَا وَ نَاسَفُ عَلَى أَنْ كَثِيرًا مِنَ الْأَسْرِ الَّتِي تَحْتَفِظُ بِالْمَخْطُوطَاتِ لَا تَعْلَمُ قِيَمَتَهَا الْحَقِيقِيَّةَ، وَ تَرَى تَزَايِدَ عَدَدِ السَّمَاوِيَّةِ الَّذِينَ يَتَفَنُّونَ فِي شِرَائِهَا وَ نَقْلِهَا إِلَى خَارِجِ الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ.

إِنَّمَا نَحَاوِلُ بِحَسَبِ الْمَقْدُورِ دَفْعَ أَعْلَى الْأَسْغَارِ لِشِرَاءِ وَ حِفْظِ هَذِهِ الْمَخْطُوطَاتِ، وَ مَنَعَ خُرُوجِهَا إِلَى أَوْرَبَةٍ. بِالطَّبَعِ أَنِّي أَعْمَلُ الْآنَ عَلَى سَرْدِ رِحْلَتِي مَعَ الْمَخْطُوطَاتِ لِأَرْبَعَةِ عَقُودٍ كَمَا ذَكَرْتُ، وَ فِيهَا الْكَثِيرُ مِنَ النَّكَاتِ الَّتِي تَدْعُو الْإِنْسَانَ لِلتَّوَقُّفِ وَالتَّأَمُّلِ.

أَنْقُلُ لَكُمْ حَادِثَةً وَقَعَتْ عِنْدَمَا تَوَجَّهْتُ بِأَمْرِ السَّيِّدِ الْوَالِدِ إِلَى وَاحِدَةٍ مِنَ الْمُدُنِ الْإِيْرَانِيَّةِ لِشِرَاءِ مَخْطُوطَاتٍ مِنْ أَحَدِهِمْ، فَوَجَدْتُ مِيَاءَ الْإِمطَارِ قَدْ أَتْلَفَتِ الْكَثِيرَ مِنْ هَذِهِ

میراث شهاب

المخطوطات المحفوظة في خربة، و عندما قلت لصاحبها كم تريد من المال، أجابني أن خلصني من هذه المخطوطات، وإن لم تأخذها أزمها جميعاً في البئر. لا أطيل عليكم فالحديث بالتراث والمخطوطات وضرورة العناية بها حديث ذوشجون، لكن دعوني أقول: إن التمسك بالثقافة والتراث الإسلامي هو السبيل الوحيد لتعريف المسلمين ماضيهم المجيد وحفظ الأمة من التردّي والتراجع، وصيانتها عن التطرف الذي ابتليت به هذه الأمة التي وصفها رب العالمين في محكم كتابه بقوله الحكيم: بسم الله الرحمن الرحيم: «كُتِّمَ خَيْرُ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ».

وختاماً نقول رَحِمَ اللهُ علمائنا العاملين الذين سَطَّرُوا لِأَجْيَالِ المسلمين الأثار العظيمة، ولا يزال فيضها يروي عطشنا حتى اليوم وَ أَحْصُ بِالذِّكْرِ مِنْهُمْ وَالِدِي الَّذِي لَمْ يَصْبِحْ يَوْمًا مُسْتَطِيعًا لِيَحِجَّ بَيْتَ اللهِ الْحَرَامِ، حَيْثُ كَانَ يَقْتَنِي - وَ يَحْفَظُ التُّرَاثَ مَا تَوَفَّرَ لَهُ مِنْ مَالٍ. وَ آخِرُ دَعْوَانَا أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَةُ اللهِ وَ بَرَكَاتِهِ

پس از سخنرانی اینجانب که به زبان عربی ایراد نمودم، حاضران با کفزدنهای ممتد، از گستردگی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله به ویژه تعداد انبوه نسخه های خطی نفیس آن کتابخانه، شگفت زده شده و همگی به وجد آمده

متولی کتابخانه پس از سخنرانی، به پرسشهای حاضران پاسخ می دهد

بودند. آنگاه دکتر محمد اعظمی اظهار داشت، حاضران چنانچه پرسشی داشته باشند مرقوم کنند تا به ترتیب از سوی اینجانب پاسخ داده شود. این پرسش و پاسخ بیش از یک ساعت به طول انجامید، و از اینکه یک فرد روحانی با عدم امکانات مالی توانسته است چنین کتابخانه عظیم و گسترده ای را بنیاد کند که در جهان از شهرت بسیار برخوردار می باشد، موجب شگفتی حاضران بود.

میراث شهاب

گزارش سفر به عربستان

ضمناً به هنگام سخنرانی اینجانب، تعدادی فیلم و تصویر از نسخه‌های خطی نفیس موجود در کتابخانه ما به نمایش گذاشته شد. همچنین یک فیلم ۲۵ دقیقه‌ای در مورد ساختمان قدیم و جدید کتابخانه و مؤسس بزرگوار آن پخش شد که مورد توجه خاص شرکت‌کنندگان در مراسم قرار گرفت. توضیحات لازم به زبان عربی از سوی همکار عزیزم محمد علی تبریزیان بر روی این فیلم داده شد.

در پایان مراسم، بیشتر حاضران یکایک خودشان را به اینجانب معرفی نمودند، آنگاه دقایقی را در معیت سفیر کشورمان و نیز میزبان هیئت ما به مذاکره با شخصیت‌های برجسته فرهنگی پرداختیم. برخی از آنان به‌ویژه دانشگاهیان خواستار استمرار این‌گونه مباحث علمی و فرهنگی و نیز دیدار شخصیت‌های فرهنگی دو طرف از مراکز علمی فرهنگی یکدیگر شدند و این دیدارها را در جهت زدودن برخی القاءات دشمنان اسلام که در حال حاضر از هر فرصت در تخریب روابط بین کشورهای اسلامی سوءاستفاده می‌کنند، بسیار مفید و کارساز دانستند. شماری از آنان نیز خواهان عزیمت به قم برای آشنایی بیشتر با کتابخانه ما و ذخائر علمی آن شدند. یکی از حاضران در خصوص سفرنامه‌هایی که در مورد سفر حج از سوی گذشتگان نگاشته شده و اکنون در کتابخانه ما موجود می‌باشد، جویا شد، اینجانب اظهار داشتم:

در کتابخانه ما تعدادی سفرنامه فارسی، در خصوص سفر حج وجود دارد که برخی از آنها را در یک مجموعه ده جلدی به نام میراث اسلامی ایران که در برگیرنده

رساله‌های کوچک در موضوعات تاریخی و غیره نگاشته شده و نسخه خطی آن در کتابخانه ما موجود می‌باشد، چند سال قبل چاپ و منتشر نموده‌ایم. تعدادی دیگر نیز وجود دارد که تاکنون چاپ نشده، لیکن بیشترین آنها به زبان فارسی نگاشته شده است.

پس از سخنرانی، برخی از شخصیت‌های فرهنگی، خود را به متولی کتابخانه معرفی نمودند

میراث شهاب

به هر حال پس از دقایقی گفتگو با حاضران در جلسه، از محل سخنرانی خارج شدیم و عازم اقامتگاه گردیدیم.

روزهای بعد ۲۸ و ۲۹ بهمن ماه بیشتر روزنامه‌های ریاض با تیتراژ درشت، جملاتی از متن سخنرانی اینجانب را همراه با تصویر به چاپ رساندند که در پایان این گزارش برخی از آنها را آورده‌ام.

صبح روز سه‌شنبه ۲۸ بهمن ماه، ساعت ۱۰ بامداد، دکتر محمد اعظمی که در مراسم سخنرانی صحیح است اینجانب را به حاضران معرفی نموده بود، به دیدار ما در محل اقامت آمد و دقایقی را با وی به گفتگو نشستیم. نامبرده از سخنرانی اینجانب در شب قبل که به عربی ایراد نمودم، بسیار تشکر و قدردانی نمود، آنگاه تعدادی از تألیفات خود را که چاپ شده بود، به اینجانب هدیه نمود. او همچنین خواستار چند تصویر از قرآن کریم، سوره مبارکه «اسراء» از روی نسخه‌های خطی بسیار کهن موجود در کتابخانه ما شد. او کتابی در ردّ شبهات افراد قائل به تحریف قرآن نگاشته و ادعای برخی از متعصبان وهابی مسلک را که گفته‌اند: ایرانیان قرآن دیگری به جز قرآن موجود دارند، قویاً رد کرده است. بحمدالله پس از مراجعت به ایران، از چند نسخه خطی، از سوره درخواستی وی، تصویر تهیه و برای او ارسال داشتم که سریعاً از اینجانب تشکر نمود.

در ادامه، نماینده‌ای از سوی آیت‌الله شیخ حسن صفار از علمای برجسته شیعه مقیم منطقه قطیف عربستان نزد اینجانب آمد و تعدادی کتاب از سوی ایشان به اینجانب اهدا نمود. تصادفاً آقای صفار در همان لحظه، تلفنی از قطیف با حقیر تماس گرفت و مصرانه از من خواست که سفری به قطیف داشته باشم، متأسفانه فرصت نبود و چون برنامه‌های ما از قبل تعیین شده بود، از ایشان عذر خواستم و آن را به فرصتی دیگر موکول نمودم. آیت‌الله صفار از علمای مبرز و مجاهد منطقه قطیف است و سالها در زندانهای عربستان به سر برده است.

طبق برنامه تنظیمی، همان روز رأس ساعت ۱۰/۵ بامداد عازم مرکز تاریخی «دائرة الملك عبدالعزيز» که سالها قبل تأسیس و در مکان تاریخی فرمانروایی ملک عبدالعزیز قرار گرفته، شدیم. ساختمان الدارة که از مهم‌ترین و تاریخی‌ترین قصرهای ملک عبدالعزیز و به قصر المربع نیز شهرت یافته است، در قلب شهر ریاض در منطقه‌ای به نام المربع التاریخی قرار گرفته است و خیابان‌های اصلی ریاض از

میراث شهاب

جمله خیابان ملک سعود، بزرگراه ملک فهد، خیابان ملک فیصل و خیابان الوشم در اطراف آن قرار دارد، در کنار آن نیز موزه ملی و شعبه کتابخانه عمومی ملک عبدالعزیز و تالار همایش‌ها و اداره آثار و موزه‌ها واقع شده که یک مجموعه بزرگ فرهنگی - تاریخی را تشکیل داده است. مساحت زمین قصر المربع یا الداره بالغ بر هفت هزار متر مربع بوده و زیربنای آن بالغ بر دوازده هزار متر مربع است.

در بدو ورود مورد استقبال رئیس آن مرکز، دکتر عبدالله قرار گرفتیم و عازم دفتر وی شدیم. نخست ضمن تعارفات معمول اظهار داشت: «ما خواهان برگزاری اجلاس منطقه‌ای جهت روش نگهداری و حفظ نسخه‌های خطی و معرفی آنها می‌باشیم، و این کار به تنهایی میسر نمی‌باشد و می‌بایست کتابخانه‌های بزرگ از جمله کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی که دارای یکی از بزرگترین گنجینه‌های خطی اسلامی در جهان می‌باشد، پیشقدم شوند». سپس در خصوص تاریخچه آن مرکز گفت: «این مرکز طی حکم شماره (م/۴۵) در تاریخ ۵ شعبان ۱۳۹۲ / ۱۴ سپتامبر ۱۹۷۲ تأسیس شده و هدف از تأسیس آن تحقیق و بررسی آثاری که مربوط به تاریخ و جغرافیا، آداب و رسوم، و آثار جزیره عربی و دیگر کشورهای عربی اسلامی و نهایتاً چاپ و نشر آن می‌باشد، همچنین تحقیق و نشست‌ها و همایش‌ها پیرامون زندگی‌نامه ملک عبدالعزیز و نیز حاکمان گذشته و حال کشور، جمع‌آوری و حفظ مصادر تاریخ عربستان، موزه و سایل زندگانی ملک عبدالعزیز و آثار دولت‌های عربستان از آغاز تا امروز، مراسم جایزه سالیانه به عنوان «جایزه ملک عبدالعزیز»، انتشار یک مجله فرهنگی که اهداف مرکز را تبیین نماید، تشکیل یک کتابخانه که اهداف مرکز الداره را تأمین نماید و سرویس‌دهی به محققان و پژوهشگران اعم از برادران و خواهران می‌باشد. ریاست عالی این مرکز با شاهزاده امیر سلمان بن عبدالعزیز یکی از برادران ملک فهد پادشاه عربستان و معاونت وی با وزیر آموزش عالی عربستان است».

دیگر اعضای هیئت مدیره عبارتند از: دکتر عبدالله بن یوسف الشبل، دکتر عبدالله بن عمر نصیف، دکتر راشد بن عبدالعزیز المبارک، دکتر خالد بن صالح السلطان - معاون وزارت آموزش عالی و امور آموزشی - ، دکتر ناصر بن عبدالعزیز الداود - مدیر دفتر امیر منطقه ریاض - ، استاد فیصل بن عبدالرحمان المعمر - معاون حراست ملی و مشاور امور فرهنگی و آموزشی - ، دکتر خضر بن علیان

میراث شهاب

القرشی - معاون وزارت فرهنگ و آموزش - ، استاد علی بن سلیمان الصّوینع - مدیر کل کتابخانه ملی ملک فهد - ، استاد مسفر بن سعد المسفر - معاون وزارت اطلاع رسانی داخلی - و دکتر فهد بن عبدالله السماری - مدیر کل مؤسسه «الدّارة» - .

ساختمان این مرکز در کاخ مربع شکل قدیمی مربوط به ملک عبدالعزیز قرار دارد و به نام «قصر المربع» مشهور می باشد و در سال ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م، توسط ملک فهد بن عبدالعزیز افتتاح گردیده است، همان گونه که ضمن اهداف تأسیس این مرکز یادآوری گردید، این مؤسسه دارای بخش های گوناگونی است، از جمله: کتابخانه ملک عبدالعزیز که تا پایان سال ۱۴۲۱ق دارای سه هزار نسخه خطی، و ده ها هزار جلد کتاب چاپی عربی بوده است که برخی از آنها چاپ بسیار قدیم و در یک تالار به عنوان کتابهای چاپی نادر، به نمایش درآمده است، همچنین دارای کتابهای چاپی لاتینی و مجلات و روزنامه های قدیم و جدید، پایان نامه های دانشگاهیان که تاکنون بیش از ۱۵۰ کتاب در زمینه تاریخ عربستان و شبه جزیره عربی و جهان اسلام از سوی این مرکز چاپ و منتشر شده است از جمله: موسوعة أعلام المملكة العربية السعودية از سال ۸۵۰ تا ۱۳۷۳ق، موسوعة أحداث المملكة العربية السعودية فی مائة عام از سال ۱۳۱۹ تا ۱۴۱۹ق، الکشاف التحلیلی لجريدة أم القرى سنة ۱۳۴۳ تا ۱۳۷۳هـ و فصلنامه علمی - فرهنگی الدّارة که هر سه ماه یکبار منتشر می شود و نخستین شماره آن در سال ۱۳۹۵ق منتشر گردیده است.

دیگر واحدهای این مرکز عبارتند از: مرکز اسناد تاریخی خاندان آل سعود، مرکز تاریخ شفاهی، تالار لوازم شخصی ملک عبدالعزیز شامل لوازم و البسه وی، از جمله: لباس و ادوات صید، ساعت های گوناگون، شمشیرها، قرآنها خطی نفیس، مهر شخصی وی، اسلحه های گرم اعم از تفنگ بزرگ و انواع اسلحه های کمری کوچک، تصاویر قدیمی، نقشه های جغرافیایی و غیر آنها. همچنین بخشی اختصاص به نسخه های خطی و اسناد داده شده و در کنار آن نیز تجهیزات مرمت و بازسازی نسخه های خطی و اسناد دستنویس قرار دارد.

بخشی اختصاص به استفاده خانمها از کتابخانه این مرکز دارد. یک جایزه سالانه به نام: جایزه ملک عبدالعزیز به افرادی اختصاص می یابد که کتاب دقیقی در خصوص اهداف «الدّارة» از جمله در زمینه تاریخ و جغرافیا، زبان و تاریخ عربستان سعودی نگاشته باشند.

میراث شهاب

بخش صحافی کتابهای چاپی و روزنامه‌ها و مجلات، اداره مطالعات و انتشارات، مرکز تنظیم اطلاعات جغرافی، مرکز رایانه آلی و شبکه‌های بین‌المللی، آرشیو تصاویر و فیلم‌های تاریخی، امور نمایشگاه‌ها و غیر آنها. اینک به تفصیل در مورد بخش‌ها، برنامه‌ها و فعالیت‌های «الدارة» مطالبی به شرح زیر خواهم آورد:

مرکز اسناد دستنویس و مخطوطات این مرکز که مهم‌ترین مرکز مصادر تاریخی کشور عربستان به شمار می‌رود، از جمله بخش‌های مهم این مرکز است که مسئولان به ویژه مؤسس آن، اهتمامی ویژه به این بخش داشته‌اند، یکی از اهداف راه‌اندازی این بخش، دسترسی مراکز علمی و پژوهشی مختلف و محققانی که در این‌گونه زمینه‌ها پژوهش می‌نمایند، می‌باشد، تاکنون مؤسسه الداره توانسته است نسخه‌های خطی و اسناد بسیاری را از محل خریداری و یا اهدایی جمع‌آوری کند. در حال حاضر افزون بر سه هزار نسخه خطی، بیش از یک میلیون و چهارصد هزار سند دستنویس عربی و یا تصویری مربوط به کشور عربستان دارد، همچنین افزون بر آن، ده‌ها هزار سند دیگر در خصوص عثمانی‌ها و کشورهای بریتانیا، فرانسه، هلند، آلمان، هند، روسیه، ایتالیا و دیگر کشورها را در خود جا داده است. اسناد عربی مربوط به تاریخ کشور عربستان است و شامل مراسلات سیاسی، گفتگوهای سیاسی و غیر آنها می‌باشد.

اسناد بریتانیا: از آرشیو دیوان هند واقع در لندن عکسبرداری شده و شامل اسناد عربی مربوط به موزه جنگ، دانشگاه آکسفورد، دانشگاه کمبریج، دانشگاه اکستر و دانشگاه لندن می‌باشد.

اسناد عثمانی: از آرشیو نخست‌وزیری در استانبول، آرشیو وزارت خارجه ترکیه و مرکز اسناد ملی قاهره عکسبرداری شده و مربوط به حکومت‌های اول و دوم سعودی و نیز ملک عبدالعزیز می‌باشد. بیشتر این اسناد را مرکز الداره به عربی ترجمه نموده تا محققان بتوانند از آن استفاده نمایند.

اسناد آمریکایی: شامل اسنادی است که در آرشیو ملی در واشنگتن دی سی، مریلند، اسناد مربوط به رؤسای جمهور گذشته آمریکا از جمله: روزولت، ترومن، آیزنهاور، کِنِدی و جانسون تصویر تهیه شده که بالغ بر هفتاد هزار سند می‌باشد.

میراث شهاب

اسناد آلمانی: مربوط به آرشیو وزارت خارجه آلمان در بُن، و آرشیوهای نظامی در فرایبورگ.

اسناد فرانسوی: شامل تصاویر اسنادی از سخنرانی‌ها و نامه‌نگاری‌های سیاسی مربوط به عربستان سعودی و ملک عبدالعزیز که در آرشیو وزارت خارجه فرانسه در پاریس و آرشیو نانت و آرشیو وزارت مستعمرات و آرشیو نیروهای زمینی آن کشور می‌باشد.

اسناد هلندی: شامل مجموعه‌ای بزرگ از اسناد هلندی که تصویر آنها از آرشیو وزارت خارجه هلند، آرشیو مستعمرات و تعدادی از دفاتر دانشگاه‌های هلند گردآوری شده است.

اسناد ایتالیایی: شامل مجموعه بزرگی از اسناد ایتالیا از جمله آرشیو وزارت خارجه آن کشور و برخی از مؤسسات شرق‌شناسی آن کشور واقع در رم و ناپل که تصویربرداری شده است.

اسناد هندی و روسی: در سنوات اخیر تصویر هزاران سند از کشور هند و روسیه که مربوط به تاریخ کشور سعودی است، تهیه شده است.

به جز اسناد فوق که تصاویر آن از کشورهای مختلف تهیه شده است، بخشی در «الدّارة» اختصاص به «اوراق ویژه» دارد و شامل اوراق و اسناد ویژه‌ای است که شخصیت‌های برجسته کشور عربستان مکاتبات یا مذاکراتی با دیگر شخصیت‌ها نسبت به تاریخ آن کشور داشته‌اند، می‌باشد. بسیاری از این اسناد وقفی است که افراد بر این مرکز وقف نموده و نام آنان ثبت گردیده است. تمام اسناد اصلی که نیاز به ترمیم و بازسازی داشته است، در بخش مرمت این مرکز ترمیم گردیده‌اند و مورد استفاده مراجعان می‌باشد. برخی از این اوراق و اسناد اوراق ویژه است و مربوط به احمد بن علی الکاظمی، خیرالدین الزرکلی، فوزان السابق، نبیه العظمة، عبدالرحمان السبّعی، اوراق چاپخانه سلفیه و شیخ محبّ الدین الخطیب و کامل القصاب می‌باشد.

از دیگر بخش‌های مرکز «الدّارة» اداره بررسی، تحقیق و انتشار برخی از کتابهایی است که در مورد اهداف آن مرکز، به ویژه تاریخ و فرهنگ سیاسی - اجتماعی عربستان سعودی نگاشته شده باشد. تاکنون منابع بسیاری را این بخش منتشر نموده و پیرو موافقت‌نامه با مراکز علمی - فرهنگی و کتابخانه‌های داخل و خارج عربستان، برای آنان به صورت رایگان ارسال گردیده است. هر از چند گاهی مراسمی نیز از سوی این مرکز با

میراث شهاب

همکاری برخی از استادان و محققان به عنوان نشست‌ها و گفتگوهای علمی برگزار می‌شود و در پایان تمام مباحث مطروحه را در کتابی مستقل منتشر می‌نمایند.

همچنین بخش تحقیق و انتشار «الذّارة» به جز کتابهای منتشر شده خود، بیست و پنج اثر دیگر را که به مناسبت یکصدمین سالگرد تأسیس کشور عربستان سعودی تألیف شده، منتشر نموده است. این بخش همچنین نظارت بر نگارش و انتشار چند دانشنامه یا دائرةالمعارف مختلف از جمله: الموسوعة التاريخية السعودية، موسوعة الأعلام و موسوعة الأحداث السعودية را بر عهده دارد که به عنوان برنامه‌های علمی و شامل مواردی از جمله موضوعات زیر خواهد بود:

۱. حفظ مصادر تاریخی ملی: شامل جمع‌آوری اسناد دستنویس و نیز نسخه‌های خطی نفیس، همچنین ضبط و انتشار اطلاعات شفاهی برخی از کهنسالان که در شهرهای مختلف عربستان سعودی ساکن می‌باشند و نسبت به تاریخ این کشور مطالبی را به یاد دارند که چنانچه این امر صورت نگیرد، برای همیشه محو خواهد شد، همچنین اسنادی را که در روستاها و شهرهای مختلف نزد خاندانهای علمی و رجال سیاسی نگهداری می‌شود، خریداری کرده و یا تصویربرداری می‌نماید و نیز تصویربرداری از نسخه‌های خطی نفیس نزد اشخاص و علما که حاضر به فروش آنها نمی‌باشند. تاکنون افزون بر چهارصد تن از افراد مختلف کهنسال رخدادهای تاریخی را که خود شاهد آن بوده‌اند، برای الذّارة نقل نموده و آن مرکز از آنها تصویر تلویزیونی تهیه و در آرشیو خود نگهداری می‌کند. تاکنون بیش از سی و سه هزار سند تاریخی اصلی و یا تصویری از نقاط گوناگون عربستان به ضمیمه دو هزار تصویر از اماکن و مراکز تاریخی در جاهای مختلف تهیه و در آرشیو نگهداری می‌شود.

۲. برنامه موسوعة الأعلام: به مناسبت یکصد سال از تأسیس کشور عربستان سعودی مرکز «دائرة الملك عبدالعزيز» دانشنامه‌ای به عنوان موسوعة اعلام المملكة العربية السعودية را در دستور کار خود قرار داد و نخستین جلد آن را با همین عنوان و شامل رخدادهای سال ۸۵۰ تا سال ۱۳۷۳ ق در زمان حیات مؤسس این مرکز (ملک عبدالعزيز) را منتشر نموده است.

۳. برنامه موسوعة أحداث المملكة العربية السعودية فی مئة عام: در این دائرةالمعارف حوادث کشور عربستان را در خلال یکصد سال بررسی نموده تا محققان و پژوهشگران

میراث شهاب

بتوانند از تاریخ صد ساله کشور دقیقاً آگاهی یابند. این دائرةالمعارف در ۲۷ موضوع اصلی و صدها موضوع فرعی تدوین گردیده و افزون بر ۵۲۰۰ رخدادهای محلی، عربی و جهانی مربوط به عربستان در آن آمده است. همچنین ۱۶۰۰ حادثه مربوط به گروه‌های داخلی و محلی و دولتی و ۱۶۰ دولت دیگر علاقه‌مند به عربستان مورد بررسی قرار گرفته است. در این دائرةالمعارف بیش از ۹۵۰ مصدر و مرجع و حدود شصت هزار سند و سی هزار شماره روزنامه و مجلات سعودی مورد استناد واقع شده است. نخستین جلد آن به سال ۱۴۲۰ ق / ۲۰۰۰ م از سوی الدارة در ریاض منتشر گردیده است.

۴. الکشاف التحلیلی لجريدة أم القرى «۱۳۴۳ - ۱۳۷۳ هـ»: روزنامه ام‌القری مهم‌ترین روزنامه قدیمی عربستان است که حوادث محلی و اخبار رسمی در آن انعکاس داشته و نخستین روزنامه‌ای است که بعد از استقرار خاندان سعودی در حکومت عربستان منتشر می‌شده است. مرکز الدارة به مناسبت مرور یکصد سال از تأسیس کشور عربستان سعودی برای اطلاع اندیشمندان، یک راهنما برای آن به عنوان: الکشاف التحلیلی لجريدة أم القرى را به سال ۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م منتشر نموده و شامل ۱۷۰۰ شماره بوده است. در این راهنما افزون بر ۲۷ موضوع اصلی و صدها موضوع فرعی فهرست شده است، همچنین تمام مطالب ۱۷۰۰ شماره روزنامه ام‌القری به رایانه داده شده تا همگان از آن بتوانند بهره ببرند، ضمناً مرکز الدارة در حال انتشار یک راهنمای دیگر برای روزنامه البلاد عربستان می‌باشد.

مجله الدارة

مجله الدارة فصلنامه‌ای است که از سوی آن مرکز به عربی در ریاض منتشر می‌شود و در برگیرنده مطالب علمی در ارتباط با میراث کشور عربستان و تاریخ و فرهنگ ویژه جزیره‌العرب و جهان عرب و عموم مسلمانان می‌باشد. نخستین شماره این مجله اول ربیع‌الاول سال ۱۳۹۵، ۱۴ مارس ۱۹۷۵ در جهت اهداف الدارة منتشر گردیده است. در این مجله سعی شده تا نظرات اندیشمندان سعودی اعم از مرد و زن در داخل و خارج کشور از لحاظ مطالب تاریخی - ویژه کشور عربستان - تأمین گردد. همچنین در هر یک سال فشرده مطالب مندرج در ۴ شماره از فصلنامه الدارة به عنوان سالنامه منتشر می‌شود. مسئولیت مجله و نیز هیئت تحریریه آن از این قرار است:

۱. استاد دکتر منصور بن ابراهیم الحازمی؛
  ۲. استاد عبدالله بن عبدالعزیز بن ادريس؛
  ۳. استاد دکتر عبدالله بن صالح العثمین؛
  ۴. استاد دکتر محمد بن سلیمان السدیس؛
  ۵. استاد دکتر سلیمان بن عبدالرحمان الذیب؛
  ۶. استاد دکتر ابراهیم بن محمد العبیدی؛
  ۷. استاد دکتر عبدالرحمان بن زید الزنیدی؛
  ۸. استاد دکتر عبدالله بن ناصر الولیعی؛
  ۹. دکتر ناصر بن محمد الجهیمی؛
- ریاست این هیئت تحریریه بر عهده فهد بن عبدالله السماری می باشد.

مرکز نظم معلومات الجغرافية

یکی از بخش‌های الدّاره، مرکز تنظیم اطلاعات جغرافیایی می باشد. در این بخش بیشتر اطلس‌های تاریخی و جغرافیایی که به گونه‌ای به کشور عربستان مرتبط می باشد، جمع‌آوری شده و مهم‌ترین حوادث تاریخی در ارتباط با مسائل جغرافیایی یکصد سال اخیر عربستان مورد بررسی قرار گرفته و یک اطلس بسیار بزرگ در همین ارتباط منتشر نموده که دارای ۱۱۸ نقشه و شامل ۲۸۰ صفحه است و به سال ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۰م منتشر شده و دارای بخش‌های گوناگون است از جمله: بخش نخست شامل برخی نقشه‌های میراث اسلامی که نسبت به موقعیت جزیره العرب ترسیم گردیده است. بخش دوم شامل نقشه‌های حوادث و وقایع تاریخی در عهد سلطنت سعودی اول. بخش سوم شامل رخدادها و وقایع تاریخی در عصر سلطنت سعودی دوم. بخش چهارم شامل وقایع تاریخی عصر ملک عبدالعزیز و استرداد شهر ریاض در سال ۱۳۱۸ تا سال ۱۳۵۱ق به ضمیمه نقشه‌های تاریخی عصر ملک عبدالعزیز. بخش پایانی مربوط به حوادث عصر ملک سعود، ملک فیصل، و ملک خالد می باشد. این اطلس همچنین دارای یک فهرست اعلام، اماکن، وقایع و توضیحات ضروری برخی از تصاویر تاریخی می باشد. در بخش تنظیم اطلاعات جغرافیایی «الدّاره» همچنین آلات و ادوات و تجهیزات از جمله رایانه‌های مدرن و پیشرفته برای ترسیم

نقشه‌های جغرافیایی و تاریخی وجود دارد و نیز تصاویر بسیار گویایی از سفینه‌ها و کرات آسمانی به صورت فیلم ویدئویی، اسکنر، میکروفیلم، تصویر و غیره جمع‌آوری گردیده و دارای تلسکوپهای بسیار قوی برای رصد ستارگان می‌باشد.

مرکز رایانه

یکی از بخش‌های فعال «الذّارة» مجموعه سایت رایانه‌ای آن است که دارای تجهیزات روزآمد و مدرن می‌باشد و با بیشتر کشورهای جهان ارتباط برقرار ساخته است. همچنین تمام اطلاعات کتابشناسی کتابهای خطی و چاپی، اسناد دستنویس، نسخه‌های عکسی، نقشه‌های جغرافیایی در رایانه ثبت شده تا عموم بتوانند از آنها استفاده نمایند. ضمناً همه مطالب مجلات منتشر شده از سوی مرکز الذّارة، به شبکه داده شده است.

آرشیو تصویر و فیلم‌های تاریخی

از آنجا که تصاویر و فیلم‌های اسناد از اهمیت خاص برخوردار می‌باشند، و از سویی مصدر اصلی رخدادهای تاریخی می‌باشند، مرکز الذّارة این بخش را با همکاری تعدادی از مؤسسات و مراکز تاریخی و فرهنگی در داخل و خارج عربستان همچنین با همکاری متخصصان مربوطه راه‌اندازی نموده است. در این بخش تاکنون بیش از پنج‌هزار تصویر که حاکی از نماد تاریخی کشور عربستان است، جمع‌آوری گردیده و نیز مجموعه بسیاری از فیلم‌های اسناد مهم که در راستای اهداف الذّارة باشند، فراهم آمده است.

برنامه‌های علمی و فرهنگی الذّارة

برنامه‌های علمی و فرهنگی الذّارة در چهار بخش تنظیم گردیده که از این قرار است:

۱. همایش‌های علمی: هیئتی مرکب از متخصصان و استادان دانشگاه‌ها برای تنظیم این همایش‌ها و گفتگوها برگزیده شده‌اند و وظایف آنان حفظ و نگهداری آثار و منابع تاریخی ملی - به‌ویژه اسناد مهم و دستنویس - می‌باشد که در این همایش‌ها مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد، از جمله این همایش‌ها و جلسات گفتگو که تاکنون برگزار شده:

۱. جلسه بررسی اسناد تاریخی موجود در کشور عربستان سعودی؛
۲. جلسه بررسی سفرنامه‌های موجود به شبه جزیره عربی با همکاری برخی از

میراث شهاب

پژوهشگران عرب و غیرعرب که در موضوع سفرنامه‌ها بررسی می‌نمایند. در کنار این همایش نیز یک نمایشگاه ویژه از نقشه‌های تاریخی نیز برگزار شده است؛

۳. جلسه بررسی و بحث پیرامون کشور عربستان سعودی و فلسطین. در این همایش فعالیت‌های کشور عربستان در مورد مسائل فلسطین مورد بحث و بررسی قرار گرفته است؛

۴. جلسه گفتگو در مورد انتشار آثاری مربوط به ملک سعود، ملک فیصل، ملک خالد و ملک فهد؛

۵. جلسه علمی در ارتباط با نشریه ام‌القری؛

۶. جلسه بررسی و گفتگو پیرامون عمران در عصر ملک عبدالعزیز. در این همایش برخی از آثاری که در مورد عمران در کشور عربستان نگاشته شده، بحث و بررسی شده است؛

۷. برگزاری کنگره علمی در خصوص تاریخ ملک عبدالعزیز که نسبت به هدف بررسی‌های علمی که در مورد تاریخ ملک عبدالعزیز نگاشته شده، بررسی و نقد می‌گردد؛

۸. برگزاری جلسات ویژه در مورد دولت سعودی اول و دولت سعودی دوم.

۲. نمایشگاه‌ها: از سوی الدارة نمایشگاه‌های بسیاری در ارتباط با تعریف مصادر تاریخی و اهمیت ویژه اسناد دستنویس و مخطوطات و نقشه‌های تاریخی تاکنون برگزار شده است. در این زمینه یک نمایشگاهی از «نسخه‌های خطی محلی» که تألیف و کتابت آنها در سده ۱۲ تا نیمه سده ۱۴ هجری است، برگزار شد، هدف از برگزاری این نمایشگاه ویژه، توجه بیشتر مردم نسبت به نسخه‌های خطی به ویژه نسخه‌های اصلی به خطوط مؤلفان است که در عربستان کتابت شده است. همچنین اهمیت دادن و شناسایی آنها از طریق انتشار فهرس نسخه‌های خطی و تسهیل در اطلاع‌رسانی به متقاضیان و محققانی که در موضوعات گوناگون پژوهش می‌نمایند، همچنین تصویربرداری از نسخه‌های خطی و قرار دادن آنها در مراکز دولتی برای حفظ این میراث بشری و نیز نمایشگاه ویژه معماری زیبا در منطقه عسیر که مهندس فرانسوی «تیری موگیه» با همکاری سفارت فرانسه در ریاض آنرا ساخته است. این نمایشگاه در شهرهای ریاض و جدّه برگزار گردید. همچنین چند نمایشگاه دیگر با همکاری برخی از سفارت‌خانه‌ها و سازمانهای جهانی در عربستان از جمله: نمایشگاه «هدیه الصداقة» ساختمان مرکزی الدارة با

میراث شهاب

همکاری کتابخانه فرانکلین روزولت در شهر نیویورک و سفارت آمریکا در ریاض با حضور تعدادی از بازماندگان روزولت رئیس جمهور سابق آمریکا، برگزار گردیده است. نمایشگاه دیگری در مورد سفر هیئت هلندی به جزیره عربی با همکاری سفارت هلند در عربستان، در شهرهای «جده و ابها» برگزار گردید و نیز نمایشگاه دیگری به عنوان: کشور عربستان سعودی و سازمان ملل متحد با همکاری دفتر آن سازمان در ریاض به عنوان «لمحات مزیئه» برگزار گردید. همچنین مشارکت الدارة در تعدادی از نمایشگاه‌ها و همایش‌های فرهنگی و ادبی در داخل و خارج کشور عربستان از جمله نمایشگاه‌های کتاب سعودی و عربی بوده است.

۳. مناسبت‌های فرهنگی: همه‌ساله از سوی «الدارة» جلسات گفتمان فرهنگی برگزار می‌شود و طی آن مسائل مرتبط به تاریخ و میراث و جغرافیای کشور عربستان و دیگر کشورهای عربی و اسلامی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. در جلسات این مراسم تعدادی از محققان و پژوهشگران اعم از زن و مرد و نیز تنی چند از مورخان و متفکران به نقد و بررسی مسائل فرهنگی و تاریخی می‌پردازند. همچنین مراسم دیگری به عنوان مصادر تاریخ کشور عربستان سعودی با سخنرانی دکتر عبدالعزیز الخویطی برگزار می‌شود. مراسم دیگر به عنوان: جغرافیای اماکن تاریخی عربستان سعودی با سخنرانی شیخ محمد بن ناصر العبودی برگزار گردید. مراسم دیگر مربوط به مصادر تاریخ دولت سعودی اول با سخنرانی استاد دکتر عبدالرحیم عبدالرحمان برگزار گردید. مراسم دیگر در خصوص علم انساب با سخنرانی شیخ ابی عبدالرحمان بن عقیل برگزار شد. مراسم دیگر به عنوان آموزش در کشور عربستان در رخدادهای گذشته و در حال حاضر و آینده با سخنرانی استاد محسن بن احمد باروم برگزار شد. به جز مراسم یاد شده، مراسم دیگری با حضور محققان و اندیشمندان زن که از استادان دانشگاه بوده‌اند، با اشراف «مرکز محققان زن الدارة» برگزار گردیده است.

۴. برنامه‌های اطلاع‌رسانی: الدارة یک مرکز استراتژیکی و اطلاع‌رسانی است که مهم‌ترین رسالت آن، خدمت به تاریخ ملی کشور عربستان است و در این رهگذر متعهد به حفظ این تاریخ می‌باشد، از جمله برنامه‌های اطلاع‌رسانی آن عبارتند از:

۱. انتشار نشریه‌ای به عنوان: التاريخة که در برگیرنده اخبار و برنامه‌های مرکز

«الدارة» می‌باشد؛

میراث شهاب

۲. تعاون و همکاری با رسانه‌های مختلف برای انتشار بحث و بررسی مطالعات خاص با شرکت تعدادی از اندیشمندان؛

۳. انتشار اخبار و برنامه‌های الدّارة و بخش‌های آن در مورد خدمت به محققانی که در زمینه تاریخ تحقیق می‌کنند؛

۴. برگزاری مسابقات گوناگون و توزیع جوایز ارزشمند به برگزیدگان؛

۵. اهدای تعدادی از لوح‌ها و کتیبه‌های نفیس به افراد.

الدّارة در بسیاری از هیئت‌ها و مؤسسات تاریخی و فرهنگی جهان عضویت دارد از جمله آنها: عضو جمعیت تاریخ و آثار در دولت‌های مجلس تعاون که مرکز آن در همان الدّارة قرار دارد؛ عضو هیئت بین‌المللی اسناد؛ عضو اتحاد مورّخین عرب؛ عضویت در امانت عمومی در مراکز اسناد و مطالعات در دولت‌های مجلس تعاون؛ عضویت در هیئت تاریخ شفاهی آمریکا؛ عضویت در هیئت تاریخ شفاهی بریتانیا؛ عضویت در هیئت مطالعات و بررسی‌های خاورمیانه در ایالات متحده آمریکا و آمریکای شمالی. چون «الدّارة» یکی از مراکز مهم تاریخی و فرهنگی عربستان به شمار می‌رود، لذا آنچه را که در مورد فعالیت‌های آن مرکز در اختیار داشتم، در این گزارش آوردم تا دوستان و همکاران و نیز آنهایی که با کتاب و نسخه‌های خطی سروکار دارند، ببینند که در کشور عربستان عنایت ویژه به مسائل فرهنگی و تاریخی به خصوص نسخه‌های خطی دارند. ممکن است برخی اظهار دارند دولت و ملت آن کشور از وضعیت مالی مناسب برخوردارند و هر کاری را می‌توانند انجام دهند؛ لیکن این‌گونه نیست، اندکی اراده و عزم می‌خواهد. مرحوم پدر عزیزم مگر وضع مالی مناسبی داشته بود که این مجموعه عظیم فرهنگی را بنیاد نموده است. پشتکار، فعالیت، خلوص نیت باعث شد که آن بزرگوار در چنین کار سترگی موفق شود، درود به روان پاک و مطهرش. ای کاش خداوند اندکی به برخی از دولت‌مردان ما توجه می‌داد که این کتابخانه عظیم را که باعث آبرو در مجامع علمی جهان است و اینجانب همیشه شاهد آن بوده‌ام، به فراموشی نسپارند. ثروت عظیمی که در گنجینه کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته‌الله نهفته است. والله وبالله و تالله هم اکنون چنانچه دولت هم بخواهد چنین ذخائری را با همه امکانات مالی خود جمع‌آوری نماید، نخواهد توانست؛ زیرا دیگر چنین ذخائری وجود ندارد و برخی از آنها منحصر به فرد و تک نسخه هستند. چرا بیگانگان به این کتابخانه اهمیت می‌دهند؛

ولی ما بدون توجه از کنار آن می‌گذریم؟! بگذرم که این درد دلها هیچ‌گاه به پایان نمی‌رسد؛ جز آنکه از پروردگار دانا بخواهم تا نظری فرماید بلکه مشکلات عدیده این فرهنگستان مرتفع گردد. با پوزش از خوانندگان که حکایت بود، نه شکایت.

به هرحال در پایان بازدید از مرکز الدارة، بنا بر خواسته مسئول آن مرکز، چند سطری در مورد بازدیدم از آن مؤسسه، در دفتر یادبود آنها نوشتم و به اتفاق همراهان از آن مرکز خارج شدیم.

در همان روز سه‌شنبه ۲۸ بهمن‌ماه ۱۳۸۲، رأس ساعت ۱۱/۳۰ بامداد طبق برنامه تنظیمی عازم بازدید از کتابخانه ملی ملک فهد شدیم. این کتابخانه حدود ۱۸ سال قبل تأسیس شده و وظیفه ثبت شابک «ISBN» یا استاندارد بین‌المللی کتاب را در عربستان، بر عهده دارد. نخست به عنوان کتابخانه عمومی فعالیت می‌کرده، سپس با تصویب هیئت وزیران آن کشور به کتابخانه ملی عربستان تغییر نام یافته است.

در بدو ورود به این کتابخانه، مورد استقبال آقای علی سلیمان الصوینع مدیر کل کتابخانه و چند تن دیگر از مسئولان آن قرار گرفتیم. نخست از بخش‌های گوناگون کتابخانه بازدید نمودیم و مسئولان مربوطه گزارش آن بخش را ارائه نمودند. به هنگام بازدید از بخش‌ها، مدیر کل کتابخانه مصرانه خواستار همکاری و تبادل اطلاعات مربوط به نسخه‌های خطی و اسناد و ارسال میکروفیلم و تصویر از نسخه‌های خطی و ارتباط متقابل آن کتابخانه با کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته بود و اینجانب از این پیشنهاد استقبال نمودم.

شایان یادآوری است: کتابخانه ملی ملک فهد از جمله چهارصد کتابخانه و مراکز فرهنگی است که کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته از سالها قبل با آن کتابخانه روابط متقابل دارد، هر کتابی که آن کتابخانه منتشر می‌کند یک نسخه برای ما ارسال می‌نمایند، همچنین کتابخانه بزرگ ما، هر آنچه را که منتشر می‌کند، به چهارصد مرکز و کتابخانه‌های خارج از کشور از جمله کتابخانه ملی فهد ارسال می‌دارد. کتابخانه ملک فهد در حال حاضر بزرگترین کتابخانه عربستان سعودی است و تا کنون در گنجینه این کتابخانه تعداد ۱۶۰۰۰ جلد نسخه خطی وجود دارد. نظر به اهمیت آن کتابخانه، توضیحات بیشتری در خصوص آن خواهم آورد:

کتابخانه ملک فهد دارای هیئت اُمناء و یک لجنة مشاوران عالی است که از ۶ نفر

میراث شهاب

تشکیل شده است. ریاست کل کتابخانه و ناظر عالی بر عهده امیر سلمان بن عبدالعزیز، یکی از برادران پادشاه عربستان می باشد.

هیئت امنای عبارتند از: ۱. شیخ عبدالله بن علی النعیم، رئیس هیئت امنای؛ ۲. مهندس محمد بن علی آل الشیخ؛ ۳. دکتر عباس بن صالح تاشکندی؛ ۴. دکتر حمود بن عبدالعزیز البدر؛ ۵. دکتر عبدالله بن یوسف الشبل؛ ۶. دکتر علی بن عبدالله الدفاع.

همچنین لجنة مشاوران عالی عبارتند از: ۱. استاد شیخ عبدالله بن علی النعیم؛ ۲. مهندس محمد بن علی آل الشیخ؛ ۳. دکتر عبدالله بن ناصر الوهینی؛ ۴. دکتر عباس صالح تاشکندی؛ ۵. استاد ابو عبدالرحمان محمد بن عقیل الظاهری؛ ۶. دکتر محمد بن عبدالله الزلفه؛ ۷. استاد مصطفی بن محمد السرحان؛ ۸. استاد علی السلیمان الصوینع؛ ۹. دکتر علی بن ابراهیم النملة؛ ۱۰. دکتر یحیی محمود بن جنید الساعاتی. آمارهای مختلفی از مجموعه کتابخانه فهد منتشر شده است. آماري که در پی خواهد آمد از جزوه «اخبارالمکتبة» که تمام رویدادهای آن کتابخانه را در هر ماه منتشر می کند و مربوط به سال ۱۴۱۹ق است، استفاده شده است:

۱. عناوین مجلات و روزنامه ها اعم از عربی، فارسی و لاتین جمعاً بالغ بر ۱۵/۸۱۰/۰۰۰ عنوان؛

۲. اسناد مکتوب بالغ بر یک میلیون سند دستنویس؛

۳. تعداد نسخه های خطی تا سال ۱۴۱۹ق ۱۲۷۸۱ جلد و تا سال ۱۴۲۴ق - یعنی

۵ سال بعد - تعداد نسخه های خطی بالغ بر ۱۶/۰۰۰ جلد؛

۴. مجموع سکه ها اعم از اسلامی و غیر آن ۲۳۲۵۳ قطعه؛

۵. تعداد تمبرهای پستی قدیم و جدید مربوط به عربستان و دیگر کشورها

۷۵/۵۰۴ قطعه. از این تعداد ۶۷/۰۰۰ قطعه آن در ۲۱۷ جلد آلبوم از سوی استاد

احمد مصطفی الخولی - از کارکنان کتابخانه ملی ملک فهد - اهدا گردیده است،

---

۱. دکتر عباس صالح تاشکندی از محققان و نویسندگان عربستان سعودی می باشد. وی از سوی شیخ احمد زکی یمانی - وزیر اسبق نفت عربستان سعودی - مشغول تألیف یک دانشنامه در مورد حرمین شریفین می باشد. این مطلب را شیخ زکی یمانی در همین سفر، در جدّه، که روزی نهار میهمان وی بودیم و گزارش آن در پایان این مقال آمده است، به اینجانب اطلاع داد. چند تن از شخصیت های برجسته فرهنگی - در آن میهمانی که به افتخار اینجانب و همراهان ترتیب داده بود - شرکت داشتند، از جمله دکتر عباس صالح تاشکندی. اینجانب در مورد دانشنامه حرمین شریفین از او سؤال کردم که در پاسخ گفت در چندین جلد خواهد بود و به یاری خداوند حداکثر تا ۵ سال دیگر منتشر خواهد شد. البته تاکنون چهار سال آن سپری شده است.

مابقی آن را کتابخانه جمع‌آوری نموده است؛

۶. کتابهای نادر چاپی و قدیمی ۲۷۹۱ جلد؛

۷. عناوین انتشارات تا پایان سال ۱۴۱۹ ق ۱۲۹ عنوان؛

۸. مجموع استفاده‌کنندگان از کتابخانه فهد در سال ۲۲/۲۶۵ مورد؛^۱

۹. تعداد بازدیدکنندگان در قالب گروه ۱۶۲۰ نفر در سال؛^۲

۱۰. صحافی کتابهای چاپی در یک سال تعداد ۱۳۵۹۹ جلد.

بیشترین نسخه‌های خطی و مجموعه کتابهای چاپی کهن کتابخانه ملی فهد را اشخاص مختلف از جمله برخی از افراد خاندان سلطنتی آن کشور اهدا نموده‌اند که از آن جمله‌اند: ملک عبدالعزیز، محمد بن فیصل، عبدالله بن فیصل، نوره بنت فیصل، الجوهرة بنت ترکی بن عبدالله بن سعود، حصّة بنت احمد السدیری.

همچنین به دستور مقامات، نسخه‌های خطی کتابخانه ریاض شامل ۷۹۲ نسخه خطی و ۲۱۴ نسخه عکسی، به کتابخانه فهد منتقل گردیده است. در میان آنها نسخه‌های خطی بسیار کهن و نفیس از سده‌های ششم و هفتم هجری به بعد وجود دارد که برخی از آنها را در دنباله این گزارش آورده‌ام. همچنین از چند کتابخانه مربوط به وزارت فرهنگ سعودی ۳۷۸ نسخه خطی نفیس که در شهرهای: ریاض، حریملا، قصیم، شقرا و أشیقر وجود داشت، طبق موافقت هیئت وزیران به کتابخانه فهد انتقال یافته است. به جز این مجموعه‌ها، شماری از کتابخانه‌های شخصی افراد نیز به کتابخانه فهد اهدا و یا خریداری شده که از آن جمله‌اند:

۱. کتابخانه شخصی شیخ عثمان بن حمدالحقیل در تاریخ ۲۲ محرم ۱۴۲۰ با

تعداد ۱۷۴۱۱ جلد کتاب چاپی کهن و نسخه‌های خطی نفیس و مجلات قدیمی؛

۲. مجموعه کتابخانه شخصی استاد و محقق برجسته و نامدار مصری، مرحوم

علامه عبدالسلام محمد هارون که کتابخانه فهد آن را یکجا خریداری کرده است.

---

۱. این تعداد نسبت به کتابخانه ملی فهد در عربستان بسیار ناچیز می‌باشد، کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته در قم، روزانه در دو شیفت کاری صبح و بعدازظهر به طور متوسط بالغ بر چهار هزار مورد از آن استفاده می‌کنند که به این ترتیب آمار ۶ روزه کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته به تعداد آمار یک ساله کتابخانه ملی فهد می‌باشد.

۲. این رقم نیز قابل مقایسه با کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته نخواهد بود. تعداد بازدیدکنندگان از کتابخانه ما در یک سال افزون بر ده‌ها برابر آمار سالانه کتابخانه فهد می‌باشد.

میراث شهاب

البته در میان این مجموعه، نسخه خطی وجود نداشته، لیکن مرحوم استاد عبدالسلام محمد هارون بسیاری از کتابهای چاپی خود را حاشیه‌نویسی کرده که از این جهت بسیار نفیس و ارزشمند می‌باشند؛

۳. اهدای کتابخانه شخصی شیخ محمد المانع که دارای مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی نفیس و نایاب - افزون بر ۱۵۰ جلد نسخه خطی و تعداد ۹۹۵ سند دستنویس - بوده است؛

۴. اهدای کتابخانه شخصی شیخ محمد بن عبدالعزیز بن محمد بن مانع الوهبی التمیمی - از فقیهان و ادیبان سعودی - که در منطقه «عُنیزة» زاده شده و برای تحصیل به بصره، بغداد، قاهره و دمشق رهسپار گردیده است و سرانجام حدود سالهای ۱۳۳۱ق، در بحرین به تدریس پرداخت و به سال ۱۳۵۸ق به عربستان مراجعت کرده و در حرم مکی به تدریس اشتغال یافته و مدتی رئیس دادگاه تمیز در مکه بوده و سمت مدیریت فرهنگ را نیز داشته است؛

۵. کتابخانه شخصی مرحوم الفوزان ابن عبدالعزیز - رئیس اسبق تلویزیون ریاض - در سال ۱۴۱۶ق که بر حسب وصیت او تعداد ۴۴۷۸ جلد کتاب که بیشترین آن کتابهای انگلیسی در موضوعاتی چون: تاریخ، فرهنگ و علم بوده است، به کتابخانه ملی فهد اهدا شده است؛

۶. کتابخانه شخصی استاد جمیل ابوسلیمان، ساکن مکه مکرمه که به وسیله کتابخانه فهد خریداری شده است. این کتابخانه دارای نسخه‌های خطی بسیار کهن و نفیس - افزون بر ۱۰۱۸ نسخه خطی - بوده و یکی از کهن‌ترین، نفیس‌ترین و نایاب‌ترین آنها دیوان الأخنف العکبری، مورخ سال ۵۹۵ق در بغداد و به خط مغربی است؛

۷. کتابخانه شخصی شیخ عبدالله محمد النصبان که به سال ۱۴۱۹ق به وسیله بازماندگان وی به کتابخانه فهد اهدا گردیده است؛

۸. کتابخانه شخصی اهدایی دکتر عبدالله بن ناصر الوهیبی که ده‌ها نسخه خطی نفیس داشته است؛

۹. کتابخانه شخصی اهدایی استاد ابراهیم بن طوق که تعدادی نسخه خطی

داشته است؛

۱۰. کتابخانه شخصی اهدایی مهندس محمد بن علی آل الشیخ، طراح و سرمهندس ساختمان جدید کتابخانه ملک فهد در ریاض.

کتابخانه‌های شخصی دیگری نیز برای کتابخانه ملی فهد خریداری و یا به آن اهدا شده است که معرفی آنها در این گزارش میسر نیست. متأسفانه کتابخانه ملی ملک فهد که رسماً به عنوان کتابخانه ملی کشور عربستان سعودی اعلام موجودیت نموده است، علی‌رغم مجموعه‌های بسیار نفیس خطی اعم از کتاب و اسناد و نیز کتابهای چاپی کهن بسیار، تاکنون فهرستی برای نسخه‌های خطی آن چاپ و منتشر نشده است. اینجانب به هنگام بازدید از مجموعه نسخه‌های خطی، این سؤال را از مسئولان مربوطه آن کتابخانه پرسیدم که آنان در پاسخ ابراز داشتند: چند نفر از کارشناسان نسخه‌های خطی مشغول فهرست‌نگاری کامل و تفصیلی نسخه‌های خطی می‌باشند که تا سال بعد ان شاء الله منتشر خواهد شد، لیکن علی‌رغم گذشت دو سال از بازدید اینجانب، تاکنون گزارشی از چاپ و انتشار فهرست نسخه‌های خطی آن کتابخانه ارائه نگردیده و کماکان مراجعان جهت دستیابی به منابع مورد نیاز خود، در آن کتابخانه بزرگ، از یک فهرست موضوعی ناقص که فقط یک نسخه از آن در همان کتابخانه وجود دارد، استفاده می‌کنند. امیدواریم هر چه زودتر فهرست کامل توصیفی نیز منتشر شود. تعجب می‌کنم چگونه است که کتابخانه ملی ملک فهد فهرست‌های بسیاری را در خصوص مجموعه کتابهای کهن چاپی و مجلات قدیمی خود منتشر نموده است، لیکن تاکنون فهرستی از معرفی نسخه‌های خطی نفیس موجود در آن کتابخانه، منتشر نکرده است.

شایان ذکر است که در این کتابخانه، نسخه‌های بسیار کهن و نفیس گرانبها وجود دارد و اینجانب برخی از آنها را به هنگام بازدید از آن کتابخانه رؤیت نمودم و توانستم با شتاب از مشخصات برخی یادداشت‌برداری نمایم.

اینک به ترتیبی که در پی خواهد آمد، آن تعداد را که ملاحظه کردم و یا مسئولان مربوطه ضمن صحبت‌های خود از آنها نام بردند، برمی‌شمارم و این نوید را به علاقه‌مندان می‌دهم که طبق وعده مسئولان مربوطه آن کتابخانه، به زودی شاهد انتشار فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه که افزون بر ۱۶۰۰۰ نسخه است، خواهیم بود.

۱. الأحکام، تألیف: مجدالدین عبدالسلام ابن تیمیة، درگذشته سال ۷۵۲عق،

میراث شهاب

۲. الأحكام، نسخة دیگر، مورخ سده ۸ هـ، دارای حواشی از شیخ عبدالله أبابطين.
۳. أحكام الأحكام، تألیف: ابن دقیق العید، درگذشته سال ۷۰۲ق، کتابت سال ۷۹۷ق، این نسخه با نسخه اصل به خط مؤلف مقابله و تصحیح شده است.
۴. الأحكام السلطانية، از: ماوردی، درگذشته سال ۴۵۰ق، نسخه کهن و نفیس مورخ سال ۶۸۲ق، به خط احمد بن ابی بکر بن ابی الفوارس بن منقذ، احتمالاً از نوادگان امیر اسامة بن منقذ، نسخه سلطنتی و هنری فوق العاده ارزشمند.
۵. الأربعين النووية، مورخ سال ۸۲۴ق، به خط عمر البقاعی.
۶. الإرشاد فی قواعد العقاد، در فقه حنبلی، تألیف: ابی المعالی بن محمد جوینی، نسخه بسیار نفیس و کهن، مورخ سال ۵۶۲ق، این نسخه قبلاً در کتابخانه ریاض بوده که ضمن ۷۹۱ نسخه خطی دیگر به کتابخانه ملی فهد در ریاض منتقل گردیده است.
۷. أسانید سماعات لبعض الكتب، از: مؤلفی ناشناخته، مورخ سده ۱۰ هـ.
۸. الإستقصاء و الإبرام فی علاج الجراحات و الاودام، تألیف: محمد بن علی بن فرج فهری، درگذشته سال ۷۲۲ق، نسخه هنری نفیس.
۹. الأسماء والصفات، از: بیهقی، نسخه بسیار کهن و نفیس مورخ ۵۸۵ق، این نسخه سابقاً در خزانه یکی از امیران قرار داشته است.
۱۰. الإنصاف، از: مرداوی، نسخه مسوده اصل و نفیس، به خط مؤلف.
۱۱. البدور الزاهرة فی القرآت العشر المتواترة، تألیف: عمر بن قاسم بن محمد انصاری خزرجی، کتابت سال ۹۰۰ق.
۱۲. البدور السافرة فی امور الآخرة، تألیف: شیخ جلال الدین عبدالرحمان سیوطی، درگذشته سال ۹۱۱ق، نسخه مورخ ۹۹۲ق.
۱۳. التحقیق فی أحادیث التعلیق، تألیف: ابن جوزی، نسخه نفیس و کهن مورخ سده ۷هـ، نسخه مقابله و تصحیح شده.
۱۴. التذكرة فی علم الهيئة، به عربی، از: خواجه نصیرالدین طوسی، درگذشته سال ۶۷۲ق، کتابت سال ۷۷۱ق، نسخه بسیار نفیس.
۱۵. التذكرة المعظمیة فی الأحكام الشرعیة، تألیف: احمد بن محمد بن حسین تمیمی، نسخه کهن و نفیس مورخ ۶۲۴ق.

میراث شهاب

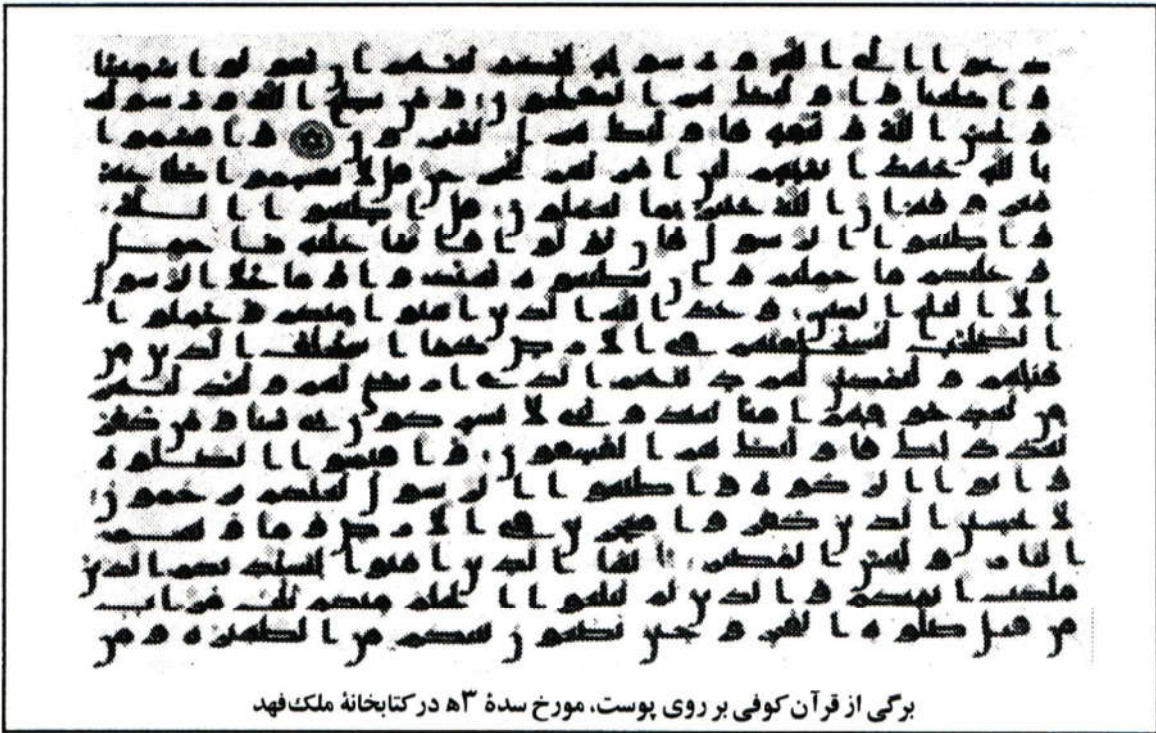
۱۶. تورات، به صورت رول و به طول چهل متر بر روی پوست، به خط عبری، نسخه بسیار نفیس و کهن.
۱۷. الحركات السماوية و جوامع علم النجوم، تألیف: خلیل بن احمد طوسی، مورخ ۱۰۶۸ هـ.
۱۸. خالصه الحقائق، جلد دوم، تألیف: فاریابی، این نسخه از جمله نسخه‌های سلطنتی کتابخانه ملک سلیمان بن غازی ایوبی درگذشته سال ۸۸۷ ق بوده است.
۱۹. دیوان الأخف العکبری، نسخه بسیار نفیس و کهن، مورخ ۵۹۵ ق در بغداد، برگ آغازین افتاده، نسخه نایاب که در جای دیگر وجود ندارد. این نسخه ارزشمند قبلاً در کتابخانه شخصی مرحوم استاد جمیل ابوسلیمان ساکن مکه مکرمه بوده و این نسخه را ضمن مجموعه نسخه‌های خطی بسیار نفیس او، برای کتابخانه ملی فهد خریداری گردیده است.
۲۰. ذخیره خوارزمشاهی^۱، به فارسی، در طب، تألیف: سید اسماعیل جرجانی، درگذشته سال ۵۳۵ ق، نسخه بسیار نفیس و کهن مورخ ۱۶ ع ق.
۲۱. سند دستنویس بردی، در ۳ برگ، بسیار کهن و گرانبها، مورخ سده ۳ هـ.
۲۲. السیاسة فی تدبیر المملكة و حفظ الریاسة، تألیف: یحیی بن بطریق، کتابت سال ۸۷۶ ق.
۲۳. الشجرة فی ذکر نسب النبی و اصحابه العشرة، تألیف: عبدالعزیز ابن علی عربینی، کتابت سال ۸۵۴ ق.
۲۴. شرح الأربعین النووية، تألیف: نجم‌الدین طوفی، درگذشته سال ۷۱۶ ق، کتابت سال ۷۵۶ ق.
۲۵. شرح الکرمانی علی صحیح البخاری، نسخه نفیس، مورخ ۸۰۲ ق، به خط نسخ زیبا.
۲۶. شرح مختصر الخرقی، جلد دوم، تألیف: زرکشی، کتابت سال ۸۷۹ ق، دارای حواشی به خط علی بن سلیمان مرداوی، و نیز برخی حواشی دیگر به خط عثمان بن منصور، جلد نخست این کتاب نیز در همین کتابخانه فهد موجود می‌باشد. نسخه موجود «جلد دوم» از نسخه‌های مجموعه استاد ابراهیم ابن طوق بوده که به کتابخانه ملی فهد اهدا گردیده است.

۱. چند نسخه بسیار کهن و نفیس کتاب ذخیره خوارزمشاهی، در کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی^{علیه السلام} وجود دارد که برخی از آنها در نیمه نخست سده هفتم هجری و تعدادی دیگر در نیمه دوم سده هفتم هجری به بعد کتابت شده‌اند.

میراث شهاب

۲۷. صحیح بخاری، نسخه بسیار کهن و نفیس، مورخ ۵۷۰ق، در اندلس قدیم.
۲۸. صحیح بخاری، نسخه دیگر، مورخ سده ۵۸.
۲۹. صحیح بخاری، نسخه دیگر، مورخ سده ۵۹.
۳۰. عواطف النصره فی الطواف و العمرة، تألیف: محب‌الدین احمد طبری، مورخ ۷۸۵ق.
۳۱. قرآن کریم، به خط کوفی قدیم بر روی پوست، مورخ سده سوم هجری، این نسخه حدود یک سوم کل قرآن است، معمولاً قرآن‌های کوفی که از سده‌های نخستین اسلامی بر روی پوست کتابت شده‌اند، کامل نیستند و برخی از آنها فقط چند برگ و یا چند جزء از قرآن می‌باشد. این نسخه کوفی بسیار کهن و نفیس را کتابخانه ملی فهد با قیمت بالا خریداری نموده است.

۳۲. قرآن کریم، کتابت در عصر صفوی، در ۴ بخش، مورخ سده ۱۰ه، هر صفحه دارای ۳ سطر به خط ثلث درشت و زیبا با آب طلائی ناب که پس از هر ۶ سطر کتابت شده، بدین صورت که ۳ سطر ثلث مذهب در سطر بالا و وسط و پایین صفحه قرار گرفته و بین آنها دو قسمت هر یک ۶ سطر به خط نسخ ریز مشکی کتابت شده است.
۳۳. قرآن کریم، نسخه هنری فوق‌العاده که برای یکی از سلاطین نگاشته شده است، مورخ سده ۱۰ه.

۳۴. قرآن کریم، نسخه نفیس به خط مغربی اندلسی، مورخ سده ۱۰ه.

۳۵. قرّة العین فی اوصاف الحرمین الشریفین، تألیف: أبی عبدالله محمد محبوب از علمای نیمه دوم سده ۹هـ. نسخه نایاب و نفیس، مورخ ۲۴ رمضان سال ۱۲۵۸ به خط مغربی عبدالرحمان بن محمد بن محمد بن محمد بن علی بغوتی. در این اثر مؤلف وصف مکه و حرمین شریفین را در موسم حج سال ۸۶۰ق بیان نموده و مشاهدات شخصی خود را در آن بازگو نموده است، عناوین قرمز، اندازه ۱۷×۲۲ سانتیمتر.

۳۶. القواعد الفرائضیة، تألیف: یوسف بن خالد قحطانی بتانی مالکی، نسخه کهن، کتابت سال ۷۹۴ق.

۳۷. کشاف القناع فی شرح الإقناع، از: بهوتی، به خط یاسین لبدی به سال ۱۰۴۸ق، در جامع الأزهر قاهره در مصر، کاتب نسخه از شاگردان مؤلف بوده و نسخه را بر وی قرائت و تصحیح کرده است.

۳۸. کشف الغمّة بمنح أهل الخدمة، نسخه کهن مورخ ۸۷۴ق، به خط نسخ، در ۸۱ برگ.

۳۹. الکشف والبیان معروف به: تفسیر الثعلبی، نسخه بسیار کهن و نفیس، مورخ سده ۷هـ^۱.

۴۰. الکوکب الساری مقدّمة فتح الباری، از: ابن حجر، نسخه بسیار نفیس که بر مصنف کتاب

(ابن حجر) قرائت و تصحیح شده است. تملک علان صدیقی مکی در آن مشهود می باشد.

۴۱. اللباب فی الاحیاء، تألیف: ابو حامد غزالی، کتابت سال ۸۸۲ق.

۴۲. مختصر نظم ابن عبدالقوی، از: عبدالعزیز بن حمد بن ناصر آل معمر، نسخه اصل به

خط مؤلف، سال ۱۲۴۳ق.

۴۳. المدخل إلى معرفة کتاب الإکلیل، تألیف: حاکم نیشابوری، نسخه بسیار کهن

و نفیس، مورخ ۵۹۷ق، به خط ابراهیم بن محمد اشبیلی، دارای اجازات و سماعات

بسیاری از علمای قدیم مدینه منوره از جمله: یوسف بن محمد زرنندی، محمد بن

أحمد کازرونی وزینب بنت عبدالله بن أسعد یافعی، همچنین اجازه‌ای از یکی از

علمای به سال ۸۳۷ق می باشد.

۴۴. المشکل فی القرآن، از: ابن قتیبہ، نسخه بسیار کهن، نفیس و گرانبها،

مورخ ۴۳۵ق.

۱. یک نسخه بسیار نفیس و کهن خطی از این تفسیر که شامل نیمی از کتاب می باشد و با نسخه اصل مقابله و تصحیح شده، در کتابخانه بزرگ پدر بزرگوارم حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته در قم موجود می باشد. این تفسیر تا چند سال قبل چاپ و منتشر نشده بود، خوشبختانه بر اساس چند نسخه موجود برای نخستین بار در ۵ جلد، در یکی از کشورهای عربی منطقه منتشر گردیده است.

میراث شهاب

۴۵. معالم السنن، تألیف: اَبی سلیمان أحمد بن محمد بن ابراهیم خطابی، درگذشته سال ۳۸۸ق، نسخه کهن ونفیس مورخ ۳۲ق .

۴۶. معونة اولی النهی بشرح المتهی، از: بهوتی، اجازه‌ای به خط مؤلف، به سال ۱۰۵۱ق، برای کاتب نسخه که از شاگردانش بوده - به نام یاسین لبدی - در پایان نسخه آمده است.

۴۷. منار السبیل فی شرح الدلیل، تألیف: ابراهیم بن ضویان، نسخه اصل به خط شارح.

۴۸. مناقب اَبی المحاسن یوسف بن محمد الفاسی، تألیف: محمد مهدی بن احمد فاسی، درگذشته سال ۱۱۰۹ق، نسخه اصل به خط مصنف، بسیار نفیس.

۴۹. الموطأ، تألیف: محمد بن الحسن از فقیهان کوفه، نسخه نفیس، مورخ ۷۱۹ق، در جامع ازهر مصر در قاهره، به خط عبدالقادر محمد قرشی - از علمای مشهور مصر - در نیمه نخست سده ۸هـ.

۵۰. التوادر للبعثی، نسخه بسیار کهن ونفیس، به خط مغربی قدیم بر روی پوست، در ۲۰ برگ و هر برگ دارای ۱۴ سطر.

۵۱. الوجیز، جلد ۳، تألیف: اَبی الحسن بهاء بغدادی حنبلی، درگذشته سال ۹۰۰ق، کتابت سال ۸۹۸ق که با نسخه اصل به خط مؤلف مقابله و تصحیح شده است.

۵۲. وفيات الصحابة، از: صنعانی، نسخه بسیار نفیس وکهن.

۵۳. الوقف، از: ابراهیم بن احمد بن کریم الدین عسقلانی، نسخه کهن مورخ ۸۵۳ق.

۵۴. هداية الراغب شرح عمدة الطالب، از: عثمان بن احمد نجدی، مورخ ۱۰۶۰ق.

۵۵. یتيمة الذهر، از: ثعالبی، نسخه هنری ونفیس، به خط اندلسی قدیم، کتابت در سده ۱۰هـ.

کتابخانه ملی فهد دارای بایگانی میکروفیلم، میکروفیش و تصاویر بسیاری است. از سوی امیر فیصل بن فهد بن عبدالعزیز در سال ۱۴۱۳ق تعداد بیست و پنج هزار تصویر از نسخه‌های نفیس خطی کتابخانه‌های آمریکای شمالی از جمله کتابخانه دانشگاه پرینستون در نیوجرسی تهیه و به کتابخانه فهد اهدا گردیده است. در میان این مجموعه، تصویر تعدادی نسخه بسیار - بسیار نفیس وکهن از سده‌های ۵، ۶ و ۷ هجری موجود می‌باشد.

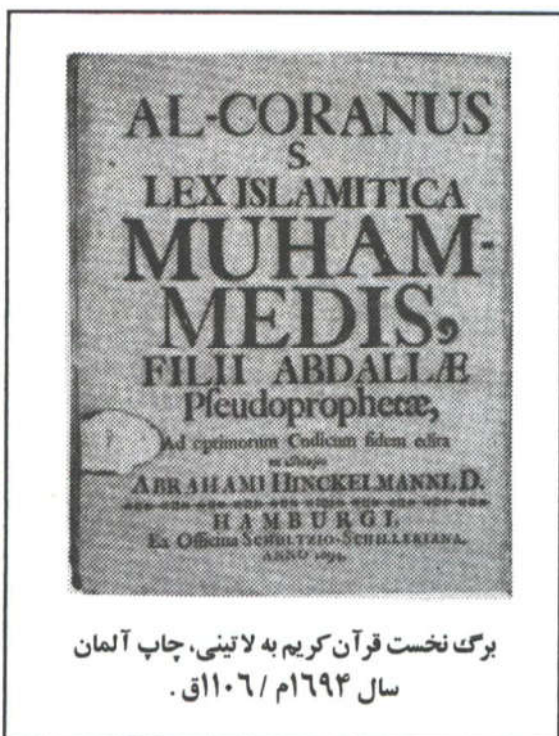
همچنین از مجموعه نسخه‌های خطی دانشگاه یهودی آمریکا نیز - از تعداد

یک هزار و یکصد و چهل نسخه خطی نفیس موجود در آن کتابخانه - تصویر تهیه و به کتابخانه ملی فهد اهدا شده است. ضمناً بخش میکروگرافی کتابخانه ملی فهد فعال است و دارای تجهیزات مدرن میکروفیلم و میکروفیش به روش ۱۶ و ۳۵ میلی متری و اسکنر مربوط به نقشه‌های بزرگ و چاپگرهای متعدّد می‌باشد.

همچنین بخشی به آفت‌زدایی نسخه‌های خطی اختصاص داده شده و در آن بخش با گازهای مختلف از جمله Ethylene Oxide که هر ۶ ساعت ۸۰ نسخه خطی را آفت‌زدایی می‌کند، استفاده می‌شود.

به جز مجموعه‌های خطی و دستنویس در کتابخانه ملی فهد، مجموعه بسیار بزرگی از صدها هزار جلد کتاب چاپی به زبانهای مختلف وجود دارد که تعدادی از کتابهای چاپی بسیار نفیس و کهن به زبان عربی در میان آن مجموعه وجود دارد که اهمیت و نفاست آنها کمتر از نسخه‌های خطی نفیس نیست، از جمله آنها:

۱. قرآن کریم، متن اصلی عربی، گرچه عده‌ای چنین پنداشته‌اند که کهن‌ترین قرآن چاپ‌شده با متن اصلی در جهان همین چاپ است که نسخه‌ای از آن در همین کتابخانه

ملی فهد موجود می‌باشد و به سال ۱۱۰۶ ق / ۱۶۹۴ م، در شهر هامبورگ آلمان به کوشش Abrahami Hinckelmanni.د به نام قرآن محمد بن عبدالله چاپ و منتشر شده است، لیکن یک چاپ دیگر قبل از این چاپ ظاهراً در ایتالیا با متن اصلی منتشر گردیده است. اینجانب کتابی به عنوان: کتابهای چاپ شده فارسی، عربی و ترکی در جهان، از آغاز تا پایان سال ۱۸۰۰ م، در دست‌تألیف دارم و در آن به تفصیل در خصوص چاپ این قرآن به بحث پرداخته‌ام.

۲. کتاب القانون، در طب، به عربی، از ابن

سینا، چاپ رم ایتالیا، سال ۱۵۹۳ م، به ضمیمه این اثر، کتاب النجاة ابن سینا نیز در همان سال در چاپخانه برادران مدیچی چاپ و منتشر گردیده است. دو نسخه از این چاپ کهن در کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته‌الله موجود می‌باشد.

میراث شهاب

۳. الاجرومية، در نحو، با متن اصلی عربی، چاپ رم ایتالیا، سال ۱۵۹۲م.

۴. جهان‌نما، به ترکی، در جغرافیا، تألیف: کاتب چلبی، مؤلف کتاب کشف الظنون، چاپ استانبول سال ۱۱۵۵ق، با بیش از چهل نقشه رنگی که ابراهیم متفرقه آن را منتشر نموده است. دو نسخه از این کتاب چاپی کهن نیز در کتابخانه ما موجود است.

۵. تحریر اصول الهندسة، معروف به تحریر اقلیدس، از: خواجه نصیر الدین طوسی، متن اصلی عربی، چاپ رم ایتالیا، سال ۱۵۹۴م، در چاپخانه برادران مدیچی. دو نسخه نیز از این کتاب چاپی نفیس و کهن در کتابخانه ما موجود می‌باشد.

۶. نزهة المشتاق، به عربی، در جغرافیا، تألیف: شریف ادریسی، متن اصلی عربی، چاپ رم در ایتالیا، سال ۱۵۹۲م، در چاپخانه برادران مدیچی، دو نسخه از این چاپ کهن نیز در کتابخانه ما موجود می‌باشد.

در کتابخانه ملی فهد همچنین کتابهای کهن دیگر از جمله مطبوعات قدیم هند، سوریه، لبنان، مصر و ترکیه عثمانی وجود دارد که معرفی همگی آنها بیش از آن است که در این مختصر بگنجد. علاقه‌مندان می‌توانند به کتاب دلیل المطبوعات العثمانية و التركية فی مکتبة الملك فهد الوطنية، تألیف: دکتر سهیل صابان^۱ که در ۲ جلد، به سال ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م از سوی کتابخانه فهد در ریاض، چاپ و منتشر شده، مراجعه فرمایند. در کتابخانه ملی فهد همچنین چند لوح گلی بسیار کهن و تاریخی از سده‌های قبل از اسلام وجود دارد. این لوح‌های گلی طبق اظهار مسئولان مربوطه آن کتابخانه، مربوط به هزاره نخست قبل از میلاد می‌باشد که بر روی لوح‌هایی از گِل پخته نگاشته شده است و ظاهراً مربوط به تمدن‌های آشوری، بابلی و یا سومری است که در مناطقی از سوریه یا بخشی از عراق ساکن بوده‌اند.

از دیگر مجموعه‌های نفیس این کتابخانه، تعدادی سنگ‌نوشته کهن است که شامل ۱۶ قطعه سنگ، مربوط به قبور افراد مختلف که ۱۴ قطعه آن به خطوط کوفی و بقیه به

---

۱. دکتر سهیل صابان اصلاً از مردم ترکیه و سالهای بسیاری است که در شهر ریاض سکونت دارد و در کتابخانه ملی فهد، مسئول مجموعه‌های چاپی مربوط به ترکیه عثمانی می‌باشد. وی در این زمینه تألیفات چندی دارد که بیشتر آنها چاپ و منتشر گردیده است. اینجانب در همین سفر، به هنگام بازدیدم از همین کتابخانه ملی فهد، با او ملاقات داشتم و ایشان به گرمی از اینجانب استقبال نمود. به خاطر می‌آورم، تصویر کتابی را از من خواست که برایش ارسال نمایم، بحمدالله انجام داده و با پست ارسال نمودم، او فردی محقق، پژوهشگر است و اطلاعات گسترده‌ای در مورد تاریخ حکومت عثمانی دارد.

میراث شهاب

خطوط ثلث حکاکی گردیده و کهن‌ترین آنها چند قطعه مربوط به سده‌های نخستین اسلامی است. در مورد این مجموعه کتابی با عنوان: نقوش اسلامیة شاهدته بمکتبة الملك فهد الوطنية، تألیف: لموضی بنت حمود بن علی البقمی، چاپ و منتشر گردیده است. تمام مجموعه این سنگ‌نوشته‌ها را کتابخانه ملی ملک فهد رسماً خریداری نموده است. به جز مجموعه‌های گوناگون یاد شده، مجموعه‌ای دیگر شامل چندین هزار سکه‌های مختلف طلا، نقره، برنز و مس در آن کتابخانه وجود دارد که مجموع آنها بالغ بر ۲۳/۲۵۳ قطعه می‌باشد. یکصد سکه آن مربوط به خاندان صلیحیه در یمن که در سالهای ۴۳۹ تا سال ۵۳۲ق ضرب شده‌اند. همچنین مجموعه‌ای شامل صدها سکه دیگر مربوط به عهد عبدالملک بن مروان، تعداد دیگری سکه به نام درهم عباسی، به نام موسی الهادی به تعداد ۱۹۹ قطعه که در شهر کرمان ضرب شده، بخشی دیگر درهم ایوبی مربوط به عصر صلاح‌الدین ایوبی که به سال ۵۸۳ق در دمشق ضرب شده، و نیز تعدادی دیگر درهم عباسی که در شهر بصره ضرب شده، از دیگر دارایی‌های این کتابخانه است. همچنین مجموعه‌ای دیگر به تعداد ۸۱۰ سکه طلا و نقره که ۴۰ قطعه آن طلا و بقیه نقره است و از دوران‌های مختلف از جمله: عباسی، بنویزاد در یمن، فاطمیون مصر، موحدین، مرینیین، مرابطین، بنوعباد و بنوهود ضرب شده، در مجموعه سکه‌های کتابخانه ملی فهد موجود می‌باشد. تعداد ۷۷۰ قطعه از مجموعه سکه‌های موجود در این کتابخانه، در اندلس قدیم ضرب شده‌اند. از جمله اشیای بسیار نفیس غیر مکتوب کتابخانه ملی فهد، مجموعه‌ای شامل ۲۵۲ تابلوی نقاشی رنگی بسیار نفیس و زیبا از کارهای استادان و نقاشان برجسته فرنگی و اسلامی، به ویژه نقاشان برجسته سعودی وجود دارد و بیشتر آنها را صاحبانشان به کتابخانه اهدا نموده‌اند.

همچنین در کتابخانه ملی ملک فهد مجموعه‌ای از عکس‌ها و تصاویر بسیار قدیمی غیر رنگی مربوط به تاریخ کشور عربستان وجود دارد که نمونه‌ای از آنها را اینجانب به‌هنگام سفر به ریاض در آن کتابخانه مشاهده نمودم و آن تصویری از یک مرد عرب کتابفروش کهنسالی بود که در کنار کوچ‌های نشسته و چند جلد کتاب قدیمی و خطی را برای فروش بر زمین قرار داده و خود نیز غرق در مطالعه کتاب است به گونه‌ای که صورت وی در تصویر دیده نمی‌شد. نظیر این تصاویر که مربوط به

میراث شهاب

بیش از یکصد سال قبل می‌باشد، در این کتابخانه بسیار است. اینجانب تصاویر دیگری مربوط به ملاقات‌های برخی از پادشاهان قدیم سعودی با تعدادی از رهبران کمونیست، همچنین چرچیل و تعدادی دیگر از سیاستمداران برجسته جهان ملاحظه نمودم که در نوع خود بسیار جالب و تاریخی می‌باشد.

از جمله سفر سال ۱۹۳۲م امیر فیصل - امیر حجاز - به مسکو، و نیز تصاویر سفر ملک عبدالعزیز به انگلستان و ملاقات با چرچیل - نخست‌وزیر اسبق انگلستان - و نیز یک تصویر بسیار بزرگ از فرزندان و نوادگان ملک عبدالعزیز با ملک فاروق - پادشاه سابق مصر - که در سفر به عربستان تصویربرداری شده است.

کتابخانه ملی ملک فهد یک خبرنامه به عنوان نشرة اخبار المکتبة، هر ماه یک بار منتشر می‌کند و در آن تمام خبرها و بازدید افراد مختلف را منعکس می‌نماید. همچنین یک مجله بسیار پربار تخصصی به نام عالم المخطوطات والنوادیر از سوی این کتابخانه - سالیانه دو شماره - منتشر می‌شود که تا کنون بیش از دوازده شماره از آن منتشر گردیده است.

مجلات دیگری نیز از سوی آن کتابخانه منتشر می‌شود که برخی از آنها عبارتند از: مجلة مکتبة الملك فهد الوطنية؛ مجلة المناهل، به مدیریت امین سلیمان سیدو که در ریاض انتشار می‌یابد؛ همچنین مجلة نشرة الإبداع السعودی که از سوی «ادارة التسجيل والترقیات الدولية» آن کتابخانه منتشر می‌شود و مجلة نشرة المستخلصات که از سوی اداره خدمات عمومی کتابخانه فهد انتشار می‌یابد.

کتابخانه ملی فهد معمولاً هر سال یک نمایشگاه از کتابهایی را که منتشر کرده به ضمیمه دیگر کتابهایی که همان سال در عربستان منتشر شده، برپا می‌کند که نخستین نمایشگاه آن در ۵ رمضان سال ۱۴۱۷ توسط امیر سلمان بن عبدالعزیز - امیر منطقه ریاض و برادر ملک فهد و رئیس کل کتابخانه ملک فهد - افتتاح گردیده است.

قدیمی‌ترین کتابی که در عربستان و برای نخستین بار چاپ شده است، کتاب الدرالغالی شرح ارشاد المحلی من سنن النبی العالی، تألیف: عثمان وهبی قونوی و در هامش آن: شرح الحصن الحصین، تألیف ملا علی بن سلطان محمد هروی قاری می‌باشد که به سال ۱۳۰۵ق یعنی حدود یکصد و نوزده سال قبل در مکه مکرمه و در چاپخانه «المیریة»، به عنوان نخستین کتاب چاپ عربستان سعودی منتشر گردیده است.

در کتابخانه ملی ملک فهد همچون کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته بخشی به تحقیق و پژوهش پیرامون برخی از کتابهای خطی که در کتابخانه موجود و هنوز چاپ نشده‌اند، اختصاص داده شده است. تاکنون تعدادی افزون بر ۲۰۰ عنوان کتاب از سوی کتابخانه فهد چاپ و منتشر شده است. نظر به اهمیت برخی از عناوین آن که در مورد کتاب‌شناسی، فهرست‌نگاری، کتاب‌پژوهی و تراجم نگاشته شده و به چاپ رسیده است، تعدادی از آنها را به ترتیب زیر و به صورت الفبایی برمی‌شمارم:

۱. ابراهیم متفرقه^۱ و جهوده فی إنشاء المطبعة العربیة و مطبوعاته، تألیف: دکتر سهیل صابان، چ ریاض، سال ۱۴۱۶ق / ۱۹۹۵م.

۲. إنماط التوثیق فی المخطوط العربی فی القرن التاسع الهجری، تألیف: عابد سلیمان مشوخی، چ ریاض، سال ۱۴۱۴هـ / ۱۹۹۴م.

۳. اوائل المطبوعات السعودیة، تألیف: حمادی بن علی محمد، چ ریاض، سال ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م.

۴. بداية الطباعة العربیة فی استانبول و بلاد الشام، تألیف: وحید قدورة، چ ریاض، سال ۱۴۱۴ق / ۱۹۹۴م.

۵. تاریخ الطباعة فی ترکیا «۱۷۲۹ - ۱۹۲۹»، تألیف: سلیم زهت، ترجمه عربی و تعلیق از: دکتر سهیل صابان، چ ریاض، سال ۱۴۱۳ق / ۱۹۹۳م.

۶. تحقیق المخطوطات بین الواقع والتهج الأمثل، تألیف: عبدالله بن عبدالرحیم عسیلان، چ ریاض، سال ۱۴۱۵ق / ۱۹۹۴م.

۷. الحیاة العلمیة والاجتماعیة فی مکة فی القرنین السابع والثامن للهجرة، تألیف: طرفة عبدالعزیز عبیکان، چ ریاض، سال ۱۴۱۶ق / ۱۹۹۶م.

۸. خدمات المخطوطات العربیة فی مکتبات مدینة الزیاض، تألیف: راشد بن سعد بن راشد قحطانی، چ ریاض، سال ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۶م.

---

۱. ابراهیم متفرقه اصلاً از مردم مجارستان بود و هنگام جنگ به اسارت ارتش عثمانی درآمد، پس از مدتی آزاد شد و در استانبول اقامت گزید، به تدریج به علت کاردانی در دربار سلطان عثمانی راه یافت و تا مرحله وزارت نیز رسید. وی به دستور سلطان احمد سوم، نخستین چاپخانه اسلامی را در نیمه نخست سده ۱۲هـ راه‌اندازی نمود و در آن چاپخانه چندین کتاب چاپ و منتشر نمود که اکنون آنها بسیار نایاب و نفیس می‌باشند. خوشبختانه بیشترین آنها در کتابخانه بزرگ پدر عزیزم حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته موجود می‌باشند؛ از جمله آنها فرهنگ فارسی - ترکی شعوری، در دو جلد بزرگ؛ جهان‌نما در جغرافیا، به ترکی، تألیف: کاتب چلبی، مؤلف کتاب کشف الظنون؛ لغت وانقولی، در ترجمه ترکی کتاب صحاح اللغة جوهری، در دو جلد بزرگ.

میراث شہاب

گزارش سفر بہ عربستان

۹. دراسات فی المخطوطات العربیة، تألیف: سماء زکی محاسنی، چ ریاض، سال ۱۴۲۰ اق / ۱۹۹۹م.
۱۰. دلیل المکتبات و مراکز المعلومات السعودیة، تنظیم از: مکتبة الملك فهد الوطنیة، چ ریاض، سال ۱۴۲۰ اق / ۱۹۹۹م.
۱۱. دلیل الناشرین السعودین، از: ادارة التسجيل والترقیمات الدولیة، چ ریاض، سال ۱۴۲۰ اق / ۲۰۰۰م.
۱۲. الدوریات العربیة للكتب و دورها فی اختیار و بناء المجموعات فی مکتبات المملكة العربیة السعودیة، تألیف: عبدالرحمان بن سلیمان مزینی، چ ریاض، سال ۱۴۱۶ اق / ۱۹۹۵م.
۱۳. الطباعة فی المملكة العربیة السعودیة ۱۳۰۰ ھـ ۱۴۱۹ ھـ، تألیف: دکتر عباس بن صالح تاشکندی، چ ریاض، سال ۱۴۱۹ اق / ۱۹۹۹م.
۱۴. فہرس مخطوطات مکتبة مکة المکرمة، از: گروهی از نویسندگان، چ ریاض، سال ۱۴۱۸ اق / ۱۹۹۷م.
۱۵. الكتب العربیة النادرة، تألیف: علی بن سلیمان صوینع، چ ریاض، سال ۱۴۲۲ اق / ۲۰۰۱م.
۱۶. کشف معجم المؤلفین لکخاله، تألیف: فراج عطا سالم، چ ریاض، سال ۱۴۱۹ اق / ۱۹۹۹م.
۱۷. مداخل المؤلفین والأعلام العرب حتی عام ۱۲۱۵ ھـ / ۱۸۰۰م، تألیف: فکری زکی جزار، چ ریاض، سال ۱۴۱۵ اق / ۱۹۹۴م.
۱۸. مصادر التراجم السعودیة، تألیف: علی سلیمان صوینع، چ ریاض، سال ۱۴۱۷ اق / ۱۹۹۷م.
۱۹. مراکز الترجمة القديمة عندالمسلمین، تألیف: علی بن ابراهیم نملة، چ ریاض، سال ۱۴۱۲ اق / ۱۹۹۲م.
۲۰. معجم مصطلحات المکتبات والمعلومات، تألیف: عبدالغفور عبدالفتاح قاری، چ ریاض، سال ۱۴۲۰ اق / ۲۰۰۰م.
۲۱. معجم المطبوعات العربیة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة منذ دخول المطبعة إليها حتی عام ۱۹۸۰م، تألیف: احمد خان، چ ریاض، سال ۱۴۲۱ اق / ۲۰۰۰م.
۲۲. معجم مؤلفی مخطوطات مکتبة الحرم المکی الشریف، تألیف: عبدالله بن عبدالرحمان معلمی، چ ریاض، سال ۱۴۱۶ اق / ۱۹۹۶م.

میراث شهاب

۲۳. المكتبات الوطنية، تاريخها، وظائفها، واقعها، تأليف: عبدالعزيز محمد نهاري، چ رياض، سال ۱۴۱۴ق / ۱۹۹۴م.
۲۴. مكتبة الملك فهد الوطنية، دراسة لوظائفها ضمن بنية البناء الوطني للمعلومات في المملكة العربية السعودية، تأليف: سالم محمد سالم، چ رياض، سال ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۶م.
۲۵. الوثائق والاوراق التاريخية المخطوطة، ترتيبها و وصفها، تأليف: ديويد. ب. جريسي، ترجمه عربي از: عبدالرحمان عبدالله شيخ، چ رياض، سال ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۰م.
۲۶. الوراقة و أشهر أعلام الوراقين، تأليف: علي بن ابراهيم نملة، چ رياض، سال ۱۴۱۵ق / ۱۹۹۵م.
۲۷. الوسائل التوضيحية في المخطوطات العلمية العربية، تأليف: سماء زكي محاسني، چ رياض، سال ۱۴۲۲ق / ۲۰۰۱م.
۲۸. وضعية المخطوطات في المملكة العربية السعودية، تأليف: دكتور يحيى محمود ساعاتي، چ رياض، سال ۱۴۱۴ق / ۱۹۹۳م.
- در کتابخانه ملی فهد مجموعه‌های گوناگون از کتابهای چاپ کهن و نفیس استانبول و آنکارا در ترکیه؛ کلکته، بمبئی، حیدرآباد، علیگر، آگره و چند شهر دیگر در هند؛ قاهره در مصر؛ بیروت در لبنان؛ دمشق و حلب در سوریه و نیز برخی از کشورهای اروپایی از جمله: ایتالیا، انگلستان، آلمان، اسپانیا، فرانسه و هلند وجود دارد که چند عنوان آن را قبلاً در این گزارش آورده‌ام. اینک نیز چند عنوان دیگر را که در استانبول و آنکارا در ترکیه چاپ و منتشر شده و در کتابخانه ملی فهد موجود می‌باشد، به عنوان نمونه به این ترتیب برمی‌شمارم:
۱. تاریخ عثمانی، در ۱۰ جلد، ۶ جلد نخست تأليف: اسماعیل حقی اوزون چارشلی و ۴ جلد بعد تأليف: انور ضياء قارال، بدین ترتیب که اصل آن در ۸ جلد که جلد ۳ و ۴ هر کدام دارای دو بخش می‌باشد. این کتاب از نظر مطالب تاریخی بسیار نفیس و ارزشمند می‌باشد. هیچ محققى از آن نمی‌تواند بی‌بهره باشد، به‌ویژه برای آن دسته از پژوهشگرانی که در مورد تاریخ حکومت عثمانی به تحقیق اشتغال دارند، بسیار سودمند می‌باشد. نظر به اهمیت این اثر، برخی از عناوین موضوعات مندرج در مجموعه ۱۰ جلد آن را برمی‌شمارم:
- جلد ۱: اوضاع سلاجقه در قرن ۱۳ میلادی، وضع امپراطوری رومانی در همان

میراث شهاب

سده ۱۳ میلادی، وضع سیاسی مناطق آناتولی ترکیه، ظهور حکومت عثمانی، فتوحات عثمانیها در منطقه بالکان، انتقال مهاجرین به سوی جنوب شرق آسیا، روابط عثمانی با مناطق بالکان، روابط عثمانی با کشورهای اروپایی، اوضاع سیاسی عثمانیها از آغاز تا قرن ۱۵ میلادی، وضع اداری و ارتشی عثمانی از آغاز، وضع اندیشه و فرهنگ اجتماعی نزد عثمانیها در سده‌های ۱۴ و ۱۵ میلادی، سکه‌های عثمانی در قرن ۱۵ م، اسامی برخی از شخصیت‌های برجسته که خدمات شایانی در حکومت عثمانی داشته‌اند، زندگینامه برخی از وزیران در دولت عثمانی از آغاز و کشورهای اسلامی و غربی معاصر حکومت عثمانی از آغاز تا قرن ۱۵ م.

جلد ۲: فتح استانبول و انعکاس آن در جهان، نیروی دریایی عثمانی و فعالیت آن در دریای سفید متوسط، الحاق برخی از مناطق بالکان به قلمرو عثمانی، روابط حکومت عثمانی با قارامان تا سده ۱۵ م، جنگ عثمانیها با بندقیین و تحوّل آن در جنگ صلیبی‌ها، خلافت عثمانی‌ها با ممالک دیگر در قرن ۱۴ و ۱۵ م، انتقال مهاجرین به استانبول، دولت‌های همسایه عثمانی در پایان قرن ۱۵ م و مسلمانان در اندلس، ظهور دولت صفویه در ایران و فعالیت آنان، جلوس سلطان بایزید دوم و فرزندش سلطان سلیم بر تخت سلطنت، برخوردهای عثمانی با صفویه و ظهور قزلباش، فتح مصر از سوی عثمانی، سلطان سلیمان قانونی و کوشورگشایی وی از طریق نیروی دریایی، حکومت‌های تابع عثمانی در کشورهای دیگر از جمله مکه مکرمه و غیر آن، روابط عثمانی با دیگر دولت‌ها، تشکیلات نظامی در حکومت عثمانی در قرن ۱۶ م، قیام فکری - فرهنگی و علوم و فنون در حکومت عثمانی، برخی از مؤسسات اجتماعی در حکومت عثمانی، شرح حال علمای مشهور در دولت عثمانی و وضع اقتصادی حکومت عثمانی.

جلد ۳ - بخش نخست: فعالیت‌های عثمانی در دریای سرخ و یمن، حوادث آفریقای شمالی، جنگ عثمانی‌ها با ایران و اروپاییها، جلوس سلطان مراد چهارم بر تخت سلطنت، حوادث عهد سلطان ابراهیم و جنگ‌های وی، اوضاع استانبول در قرن ۱۷ م، بزرگان صوفیه و قضات عالی‌رتبه در حکومت عثمانی تا سده ۱۵ م، عصر کوپرلی و سیاست وی و مقدمات فروپاشی حکومت عثمانی.

جلد ۳ - بخش دوم: حکومت‌های تابعه عثمانی، اوضاع اروپا در پایان سده ۱۶ و آغاز سده ۱۷ میلادی، فعالیت‌های مسیحیان کاتولیک در ترکیه، روابط عثمانی با

میراث شهاب

اروپا، روابط عثمانی با دولت‌های اسلامی، وضع ارتش در حکومت عثمانی، نیروی دریایی عثمانی در اوایل سده‌های ۱۶ و ۱۷ میلادی، مالیات در حکومت عثمانی، وزیران در حکومت عثمانی، مفتی‌ها و شیخ‌الاسلام‌ها در حکومت عثمانی، حرکت‌های فکری و فرهنگی و علمی دولت عثمانی در سده‌های ۱۶ و ۱۷ میلادی، مشهورترین علمای بزرگ در حکومت عثمانی، کتابخانه‌های بزرگ در استانبول، موسیقی و فنون جمیله در حکومت عثمانی و وضعیت اقتصادی در حکومت عثمانی.

جلد ۴ - بخش نخست: روابط عثمانی با غرب، داماد ابراهیم‌پاشا و روابط عثمانی با ایران، حکومت عثمانی در عصر سلطان محمود اول و عبدالحمید اول، اوضاع اروپای معاصر عصر صفوی، جنگ‌های اشراف در آغاز سده ۱۳هـ و حرکت شیخ محمد بن عبدالوهاب و حکومت عثمانی «در صفحه ۶۰۷ و ۶۰۸ کتاب».

جلد ۴ - بخش دوم: حکومت‌های تابع دولت عثمانی، روابط حکومت عثمانی با دولت‌های اسلامی و اروپایی، وضعیت فرهنگی - فکری، اقتصادی و اجتماعی در حکومت عثمانی و زندگینامه برخی از علما و متفکران اسلامی که در حکومت عثمانی درخشیده‌اند.

جلد ۵: حکومت عثمانی در آغاز عصر جدید و اوضاع عمومی و نظام جدید و اصلاحات در حکومت عثمانی و اثر آن در افکار عموم.

جلد ۶: اوضاع سیاسی حکومت عثمانی و اندیشه تجدّدگرایی در عهد سلطان عبدالحمید.

جلد ۷: تمردها از فرمان حکومت عثمانی در بالکان، مهم‌ترین مؤسسات دولتی در عصر سلطان عبدالعزیز و تأثیر اروپا بر حرکت‌های جدایی طلب در حکومت عثمانی.

جلد ۸: عصر نخستین مشروطه و اوضاع سیاسی در دولت عثمانی، روابط عثمانی با آلمان، مؤسسات دولت عثمانی، اوضاع فرهنگی - فکری، اقتصادی و اجتماعی در دولت عثمانی، مخالفت عثمانی با دیگر کشورها در مورد تمدید مسیر آب به سوی مکه، الحاق برخی از کشورهای عربی به دولت عثمانی در عصر سلطان سلیم دوم، تحویل کلید حرمین شریفین مکه و مدینه از سوی شریف مکه به سلطان سلیم دوم، حکومت مکه مکرمه در قرن ۱۶ میلادی، احکام عثمانی در حجاز، موضوع یمنی‌ها در عصر سلطان سلیم دوم، حکومت مکه مکرمه در سالهای پایانی قرن ۱۶ میلادی،

میراث شهاب

تسلط یافتن علی‌بک بر حجاز و سوریه، آغاز شورش شیخ محمد بن عبدالوهاب و امیران مکه مکرمه در سده ۱۸ میلادی.

عنوان ترکی لاتینی این مجموعه ۱۰ جلدی چنین است:

OSMANLI TARIHI ISMAIL HAKKI UZUNGARSILI, 3.BASKI, ANKARA, TURK TARIHI KURUMU, 1988.

۲. جهان‌نما^۱، به ترکی، تألیف: مورخ عثمانی محمد نشری، در تاریخ دولت عثمانی در سده‌های ۱۴ و ۱۵ میلادی، چاپ آنکارا سال ۱۹۸۷م، در دو جلد، مجموعاً در «۸۴۳» صفحه که عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

KITAB-1 CIHANNUMA, NESRI TARIHI/ MEHMED NESRI, YAYINLAYANLAR FAIK RESIT UNAT, MEHMET.A. KÖYMEN, 2. BASKI, ANKARA, TURK TARIH KURUMU, 1987.

۳. زنان مشهور، به ترکی، تألیف: محمد ذهنی، چاپ استانبول سال ۱۲۹۴ق، در چاپخانه دارالطباعة العامرة.

۴. سکه‌های بسیار کهن و آنتیک ترکیه، تألیف: ا. بوش، چاپ آنکارا، سال ۱۹۴۹م، ۲۴۳ صفحه، قطع وزیری، عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

TURKIYENIN ANTIK DEVIRDEKI MESKUKATINA DAIR BIBLIYOGRAFYA, E. BOSCH, ANKARA, TURK KURUMU, 1949.

۵. سکه‌های کهن موجود در موزه‌های استانبول، تألیف: ا. بوش، چاپ استانبول، سال ۱۹۵۱م، در ۲۱۵ صفحه، در قطع رقعی، شامل سکه‌های یونانیان، رومیان، بزنطینیان و غیر آنان، عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

ISTANBUL ESKI SIKKELER REHBERI, E. BOSCH, ISTANBUL, MILLI E GITIM BASIMEVI, 1951.

۶. علماء فقه حنفی، به ترکی، تألیف: احمد اوزل، چاپ آنکارا، سال ۱۹۹۰م، ۲۳۸ صفحه، شامل زندگینامه علمای مذهبی حنفی از سده دوم تا سده ۱۳هـ عنوان

---

۱. این جهان‌نما غیر از کتاب جهان‌نما به ترکی در جغرافیا، تألیف: کاتب چلبی، مؤلف کتاب کشف‌الظنون می‌باشد که نزدیک به سیصدسال قبل حدود سالهای ۱۱۵۵ق با چهل نقشه جغرافیایی رنگی، در استانبول به اهتمام: ابراهیم متفرقه، چاپ و منتشر گردیده و نسخه‌های آن بسیار نایاب و گرانبها می‌باشد. بحمدالله در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی^{رحمته} دو نسخه از آن موجود می‌باشد.

ترکی لاتینی کتاب چنین است:

HANEFI FIKIH ALEMLERI, AHMET ÖZEL, NAKARA, TURKIYE DIYANET

VAKFIYAY, 1990.

۷. سفرنامه محمد ظلی اوغلو معروف به: اولیاء چلبی در سالهای ۱۰۲۰ تا ۱۰۹۴ ق/۱۶۱۱ تا ۱۶۸۲ م، شامل سفرهای جهانگرد مشهور ترک به کشورهای مختلف تابع عثمانی و کشورهای اروپایی، چاپ اول، در ۱۰ جلد، به ترکی عثمانی که جلد ۹ و ۱۰ به ترکی لاتینی منتشر شده است. چند چاپ دیگر از این سفرنامه در ترکیه منتشر شده است. همچنین نسخه‌های خطی آن در برخی کتابخانه‌های بزرگ استانبول موجود می‌باشد. نظر به اهمیت این سفر، جزئیات بیشتر از مجموعه ۱۰ جلدی سفرنامه فوق به این ترتیب خواهم آورد:^۱

جلد ۱: شامل سفر استانبول و خیابانها، مدارس علمی، مساجد، میادین، قوانین سلطان سلیمان، تاریخ دولت عثمانی تا عصر سلطان محمدخان چهارم.

جلد ۲: شهر بورسا، طرابوزان، جورجیا یا تفلیس کنونی، ارض روم، آنکارا، تبریز در ایران، شام در معیت مصطفی پاشا به سال ۱۰۴۸ ق.

جلد ۳: شهر صیدا در لبنان سال ۱۰۵۹ ق و شهرهای کشور فلسطین، سیواس، اناضول، قیصری و شهرهای بالکان در معیت ملک احمد پاشا به سال ۱۰۶۲ ق در زمانی که احمد پاشا از صدارت معزول گشته بود.

جلد ۴: شهروان، شهرهای ایران به ویژه کردستان ایران و عراق و بررسی اوضاع مردم در مناطق یاد شده در معیت همان احمد پاشا به سال ۱۰۶۵ ق.

جلد ۵: مجدداً شهرهای: وان، بدلیس و برخی کشورهای شرقی و برگشت به استانبول سال ۱۰۶۶ ق و مجدداً سفر به بولونیا در ایتالیا سال ۱۰۶۷ ق و نیز روسیه و بوسنی و هرزگوین و رومانی.

جلد ۶: کشورهای: مجارستان، آلمان به سال ۱۰۷۱ ق و هلند، سوئد، و شرکت در جنگ‌های دولت عثمانی با اروپا در سال ۱۰۷۴ ق.

جلد ۷: تکمیل سفر اروپا و سفر به: داغستان، قازان در جمهوری تاتارستان

۱. متأسفانه علی‌رغم تلاش‌های پیگیر اینجانب، موفق به تهیه این سفرنامه بسیار نفیس برای کتابخانه بزرگ پدر عزیزم مرحوم آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته نشدم. امیدوارم در آینده انجام شود.

میراث شهاب

روسیه، بخارا و سمرقند که در آن عصر بخشی از خراسان بزرگ در ایران بوده است و نیز بقیه خراسان و برخی از دیگر شهرهای ایران و مراجعت به استانبول از ایران در سال ۱۰۷۷ ق.

جلد ۸: گزارش مفصل سفر مؤلف به رومانی به سال ۱۰۷۸ ق و کورواسی، آلبانی و دیگر کشورهای اروپایی و مراجعت به استانبول و تهیه مقدمات سفر خود به حج بیت‌الله الحرام که در سال ۱۰۸۱ ق مشرف شده است.

جلد ۹ و ۱۰: تفصیل رخدادهای سفر مؤلف به حجاز و توقف در برخی از کشورهایی که در مسیر وی قرار داشتند، از جمله: شام، مدینه منوره، منازلی که در مسیر مکه مکرمه قرار دارند و ادای فریضة حج به سال ۱۰۸۱ ق و ملاقات و گفتگو با اعیان و بزرگان مکه، آنگاه مراجعت از مکه از طریق مصر، سودان و حبشه و وصف قاهره و تمام مراکز دینی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی آن منطقه و گزارشی از تاریخ عثمانی در مصر، سپس مراجعت به شام در سال ۱۰۸۳ ق.

منازلی که مؤلف هنگامی که عازم حجاز، به ویژه مکه مکرمه و مدینه منوره بوده، نظر به اهمیت آن، یادآور می‌شویم:

منازل مسیر شام به مکه مکرمه از جمله: روستای کسوة، خان‌طرخانه، قلعه سنمین، روستای بصری، تلة الکتیبة در منطقه «حوران»، قلعه مزیریب، رود حوریان، مشایخ عرب در این منطقه و ملاقات با آنان، روستای النوی، روستای طورنا، قلعه مزداق، قلعه عین‌الزرقاء، منزل تکبریکه، منزل قنات بلقاء، قلعه قطران، قلعه کزک، قلعه تابوت، منزل غنزة، قلعه معان، منزل عقبه، قلعه جذیمان، قلعه عاصی، منزل المقابر، منزل قلعه حیدر، قلعه شیرین، منزل شق‌العجوز، منزل عقد الرمال «صخرة الناقة» آبیار صالح، الوادی العتیق، وادی الصفراء، وادی القری، مدائن صالح عليه السلام و ثمود، قلعه دب‌الجزل، روستای جزل، منزل قلعة العُلا، منزل بئر زمرد، منزل بئر جدید، منزل الهدیة، صغراسلام، وادی قری‌القدیم، منزل وادی الاستقبال.

این سفرنامه جالب و نفیس به سال ۱۹۸۵م، در ده جلد، در استانبول چاپ شده است. البته نخستین چاپ آن، ۶ جلد در سالهای ۱۸۹۶ تا سال ۱۹۰۰ میلادی، جلد‌های ۷ و ۸ در سال ۱۹۲۸م که این ۸ جلد چاپ اول به ترکی با همان الفبای قدیم چاپ شده، جلد ۹ و ۱۰ در سالهای ۱۹۳۵ تا ۱۹۳۸م به ترکی لاتینی منتشر

شده و تمام چاپ‌های بعدی با حروف لاتینی ترکی چاپ شده است، عنوان چاپ دوم به بعد با حروف لاتینی ترکی چنین است:

EVLIYA CELEBI SEYAHATNAMESI, MEHMET ZILLIOGLU EVLIYA CELEBI, ISTANBUL, ÜCDAL, NESRIYAT, 1985.

۸. فهرست کتابهای تاریخی ترکی چاپ شده از سال ۱۷۲۹ تا سال ۱۹۸۴ م شامل کتابهای تاریخ و جغرافیا در ۴ جلد، تألیف: انور کورای، چاپ آنکارا از سال ۱۹۸۷ - ۱۹۵۲ م، عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

TARİH YAYINLARI BIBLIOGRAFYASI, 1729, 1984 "4CILT" ENVAR KORAY, ANKARA, MILLI EGİTİM BAKANLIĞI 1952, 1987.

۹. فهرست کتابهای ترکی در علم کیمیا که از سال ۱۸۳۰ تا سال ۱۹۲۳ میلادی در ترکیه چاپ شده است، تألیف: دکتر اکمل‌الدین إحسان‌اوغلو، چاپ استانبول، سال ۱۹۸۵ م، در ۱۴۸ صفحه، عنوان لاتینی آن چنین است:

TURK KİMİYA ESERLERİ BIBLIYOGRAFYASI, BASMALAR/ "1830-1923" VE MODERN KİMİYA BİLİMİNİN TÜRKİYE CUMHÜRİYETİNİN KURULUSUNA KADAR OLAM DURUMU VE GELİSMESİ, EKMELEDDİN İHSANOĞLU, İSTANBUL, BETA, 1985.

۱۰. فهرست کتابهای چاپی فارسی در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول، تألیف: فهیمی ادهم قاراتای، انتشارات دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول، سال ۱۹۴۹ م، در ۲۰۰ صفحه، شامل کتابهای فارسی چاپ سنگی و معمولی، عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

KARATAY, FAHMI EDHAM, İSTANBUL. UNIVERSİTESİ KUTUPHANESİ FARSCA BASMALAR KATALOGU İSTANBUL, ÜNV. EDEBYAT FAK. 1949.

۱۱. فهرست کتابها و مقالات چاپ شده در دانشگاه استانبول تا سال ۱۹۷۶ م، تألیف: لمعان شن‌آلب، چاپ استانبول، سال ۱۹۷۹ م، در ۲۴۸ صفحه.

۱۲. فهرست جدید نسخه‌های خطی کتابخانه بلدییه (شهرداری) استانبول، به تعداد ۸۰۰ نسخه خطی، اهدا شده به کتابخانه آتاتورک در استانبول، تألیف: نایل بایر اقدار، چاپ استانبول، سال ۱۹۹۱ م، در ۷۱ صفحه، عنوان لاتینی آن چنین است:

ATATURK KİTAPLIGINA YENİ BAĞISLANAN YAZMA KİTAPLARIN

İNDEKS KATALOGU, NAIL BAYRAKDAR, İSTANBUL, BUYUK SEHIR, BELEDİYESİ, KULTUR DAİRE BASKNLIGI YAY, 1991.

۱۳. فهرست نسخه‌های خطی ترکی در کتابخانه روزنامه ترجمان در استانبول، تألیف: گونای کوت، چاپ استانبول، سال ۱۹۸۹م، در ۴۱۵ صفحه، شامل فهرست ۳۹۸ نسخه خطی موجود در آن کتابخانه، عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

TERCÜMAN GAZETESİ KUTUPHANESİ TÜRKÇE UAZMALAR KATLOGU, GUYA, İSTANBUL, TERCÜMAN GAZETESİ, 1989.

۱۴. فهرست الفبایی نسخه‌های خطی عثمان آرکین در کتابخانه آتاتورک، تألیف: نایل بیرق‌دار، چاپ استانبول، سال ۱۹۹۳م، در ۱۹۵ صفحه، شامل نسخه‌های خطی کتابخانه عثمان آرکین در کتابخانه آتاتورک در استانبول به ترتیب الفبایی و مشخصات کامل هر یک، عنوان ترکی لاتینی این فهرست چنین است:

BAYRAKTAR, NAIL. 1993 ATATURK KITAPLIGI OSMAN ERGIN YAZMALARI KATALOGU , NAIL. V.I BAYRAKTAR, İSTANBUL, BUYUKSHIR BELEDİYE BASKANLIGI, KUTUPHANE VE MUZELER MUDURLUGU, 1993.

۱۵. فهرست نسخه‌های خطی عربی مهم در کتابخانه وهبی افندی بغدادی در استانبول، تألیف: نایل بیرق‌دار، چاپ استانبول، سال ۱۹۸۴م، در ۱۲۶ صفحه، کتابخانه وهبی افندی اکنون در مجموعه کتابخانه سلیمانیه در استانبول قرار گرفته است، عنوان ترکی لاتینی این فهرست چنین است:

BAGDATLI VEHBI EFENDI KUTUPHANESİNDEKİ ÖNEMİLİ ARAPÇA YAZMALARIN KATALOGU, NAIL BAYRAKTAR, İLAVELİ 2. BASKI, İSTANBUL, 1984.

۱۶. فهرست نسخه‌های خطی موزه مولانا در قونیه، تألیف: عبدالباقی گولپینارلی، چاپ آنکارا، سال ۱۹۶۷م، در ۳ جلد، ج اول در ۲۹۹ صفحه، ج دوم در ۴۸۴ صفحه و ج سوم در ۴۸۸ صفحه، شامل نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه موزه جلال‌الدین رومی - معروف به مثنوی معنوی - که قبر وی نیز در همان شهر قونیه در ترکیه قرار دارد، عنوان ترکی لاتینی این فهرست چنین است:

GOLPINARLI, ABDULBAKI, 1967, MEVLANA MUZESİ YAZMALAR KATALOGYU, ABDULBAKI GOLPINARLI, ANKARA, MİLLİ EĞİTİM BAKANLIGI, 1967.

۱۷. کتابخانه‌های استانبول، تألیف ۳ تن از محققان، چاپ استانبول، سال ۱۹۹۵م، در ۱۵۰ صفحه، شامل اطلاعات مربوط به آمار کتابها، تعداد کارکنان و ساعات کار کتابخانه‌های استانبول. عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

KESEROGLU, HASAN S, 1995, FOTOGRAFIARLA ISTANBUL, KUTUPHANELERI/
HASSAN S. KESERO GLU, R. TUBA CAVDAR, NESLIHAN URAZ, ISTANBUL, TURK
KUTUPHANECILER DERNEGI, 1995.

۱۸. متون و اسناد دستنویس عثمانی مربوط به کتابخانه‌ها، مطبوعات و کتابخانه‌های عثمانی، تألیف: اسماعیل ای. ارونسال، چاپ استانبول، سال ۱۹۹۰م، در ۵۲۶ صفحه، عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

KUTUPHANECILIKLE ILGILI OSMANLICA METINLER VE BELGELER,
ISMAIL E. ERUNSAL. ISTANBUL, IST, ÜNV. EDEBIYAT FAK, YAY, 1990.

۱۹. مساجد استانبول، تألیف: تحسین اوز، چاپ آنکارا، سال ۱۹۸۷م، در ۲ جلد بزرگ، جلد اول در ۱۹۱ صفحه و جلد دوم در ۹۰ صفحه، شامل تاریخچه مساجد قدیم استانبول به‌ویژه سبک معماری هر کدام از آنها با تصاویر مربوطه از مساجد محلات مختلف استانبول، عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

ISTANBUL CAMILERI, TAHSIN ÖZ, 2 BASKI, ANKARA, TURK TARİH
KURUMU, 1987.

۲۰. مفتاح الکتب و اسامی مؤلفین فهرستی، گردآورنده: أحمد رمزی، چاپ استانبول، سال ۱۳۴۸ ق / ۱۹۲۸م، شامل عناوین کتابهای وارد شده در کتاب عثمانلی مؤلفری.

۲۱. مورخان دولت عثمانی و آثار آنان، به آلمانی، تألیف: فرانز بابینگر، چاپ آلمان، سال ۱۹۲۷م، ترجمه ترکی از: کوچکون اوچوک، چاپ آنکارا، سال ۱۹۹۲م، در ۵۰۲ صفحه، عنوان ترکی لاتینی آن چنین است:

OSMANLI TARİH YAZMALARI VE ESERLERI, FRANZ BABINGER,
CEVIREN COSKUN ÜCOK, ANKARA, KÜLTÜR BAKANLIGI, 1992.

۲۲. مؤلفات فارسی منظوم در کتابخانه‌های استانبول، تألیف: أحمد آتش، چاپ استانبول، سال ۱۹۶۸م، در ۷۱۲ صفحه، در قطع بزرگ رحلی، شامل نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های: ایاصوفیه، نورعثمانیه، فاتح، اسعد افندی و دانشگاه

میراث شهاب

استانبول. جلد نخست آن شامل کتابخانه‌های دانشگاه استانبول و نور عثمانیه می‌باشد، عنوان لاتینی ترکی آن چنین است:

ATES, AHMED, ISTANBUL, KUTUPHANELERINDE FARSCA
MANZUM ESERLER, ISTANBUL, MILLI EGITIM BASIMEVI, 1968.

۲۳. تاریخ مؤلفات تاریخ و جغرافیای ترکی قدیم و جدید که از سال ۱۷۲۹ تا ۱۹۸۴ میلادی در ترکیه چاپ شده است، تألیف: آنور کورای، در ۴ جلد، چاپ آنکارا سال‌های ۱۹۵۲ تا ۱۹۸۷م، از انتشارات کتابخانه ملی. این کتاب به ترتیب تاریخ چاپ و عناوین به صورت الفبایی تنظیم شده است، عنوان لاتینی آن چنین است:

TARİH YAYINLARI BIBLIYOGRAFYASI: 1729 - 1984 "4CILT", ENVER
KORAY, ANKARA, MILLI EGITIM BAKANLIGI, 1952-1987.

سه‌شنبه ۲۸ بهمن ماه رأس ساعت ۱۲/۳۰ طبق برنامه تنظیمی عازم دیدار از مرکز خیریه میراث و فرهنگ سعودالباطین شدیم. خاندان باطین در اصل یک خانواده بزرگ در بصره عراق بوده و هم‌اکنون نیز در عراق، کویت و عربستان سعودی

به هنگام یادداشت در دفتر مرکز باطین در ریاض

موجود هستند. مرکز باطین کویت به مسائل فرهنگی و ادبی می‌پردازد و در هر سال یک همایش رسمی در خصوص شعر برگزار می‌کند. چند سال قبل نیز همایشی در شیراز و تهران از سوی آن

مرکز برگزار گردید و سالهای بعد نیز در الجزایر و اسپانیا تشکیل شد. مرکز باطین عربستان به سال ۱۳۷۸ ش / ۱۴۲۰ ق از سوی عبداللطیف بن سعود الباطین با حضور امیر سلطان بن عبدالعزیز - وزیر دفاع عربستان - افتتاح گردیده است. از جمله اهداف آن مرکز می‌توان به مطالعات و تحقیقات در خصوص تاریخ شبه جزیره

عربی و اسناد تاریخی جهان اسلام و عرب، حمایت از امور علمی و تحقیقاتی، مشارکت، تشویق و حمایت از نهضت علمی اشاره نمود. ساختمان اصلی این مرکز بیش از ۱۲۰۰ متر مربع زیربنا دارد و دارای کتابخانه‌ای است که بیش از هشت هزار نسخه خطی را در خود جا داده است که تعدادی از آنها به فارسی است. ساختمان آن مرکز مجهز به پیشرفته‌ترین و روزآمدترین تجهیزات می‌باشد.

به هنگام ورود مورد استقبال مسئول آن مرکز قرار گرفتیم، آنگاه از بخش‌های مختلف آن بازدید کرده و در هر بخش مسئولان مربوطه توضیحاتی ارائه دادند، در پایان بازدید از ساختمان آن مرکز به اتفاق همراهان خارج شدیم و طبق قرار قبلی با آقای خاجی - سفیر محترم کشورمان - جهت ضیافت نهار عازم اقامتگاه ایشان شدیم، در این ضیافت به جز همراهان اینجانب، تنی چند از شخصیت‌های فرهنگی حضور داشتند. پس از مراسم عازم محل اقامت شدیم و ساعاتی بعد، رأس ساعت ۱۸/۳۰ عازم دیدار یکی از پژوهشگران عربستانی از خاندان آل الرشید که در گذشته از حاکمان منطقه حائل و شمال عربستان بوده‌اند، شدیم. وی که شافعی‌مذهب بود و به مرحوم پدر بزرگوام بسیار ابراز ارادت و علاقه می‌نمود، ساعتی را در منزلش به بحث پیرامون مسائل فرهنگی، به ویژه علم انساب، نشستیم. او تألیفات بسیاری دارد که برخی از آنها چاپ شده و در بسیاری از آنها از مرحوم پدر عزیزم به نیکی یاد کرده است. سپس از منزل ایشان به محل اقامت خود مراجعت نمودیم و طبق برنامه

تنظیمی رأس ساعت ۲۰/۳۰ شب همان روز - سه‌شنبه ۲۸ بهمن ماه - به دعوت آقای دکتر یحیی جنید - مدیر مرکز ملک فیصل - جهت ضیافت رسمی عازم یک رستوران سنتی به سبک قدیم واقع در ریاض شدیم.

به اتفاق سفیر کشورمان و چند تن دیگر در ضیافت مدیر مرکز ملک فیصل در ریاض

میراث شهاب

در این ضیافت به جز سفیر کشورمان و همراهانم، بیش از ۳۰ تن از شخصیت‌های فرهنگی و سیاسی از جمله برخی از معاونان وزرا و برخی نمایندگان مجلس آن کشور حضور داشتند.

بدون استثنا یکایک شرکت‌کنندگان در این ضیافت، از سخنرانی اینجانب تشکر کرده و آن‌را ستودند. پس از صرف غذا که به سبک قدیم و بر روی زمین صرف گردید، اینجانب طی سخنان کوتاهی از میزبانان در حضور میهمانان تشکر و قدردانی کردم و طی آن یادآور شدم: «این‌گونه سفرها منشأ خیر و توسعه روابط فرهنگی میان دو کشور ایران و عربستان خواهد بود»، متقابلاً نیز آقای دکتر جنید طی سخنان کوتاهی از اجابت این دعوت صمیمانه تشکر نمود و به نام خود

اهدای تندیس بلورین مرکز ملک فیصل به متولی کتابخانه توسط مدیر آن مرکز
با حضور سفیر کشورمان و دیگران

و همکارانش در مرکز بررسی‌های اسلامی مرکز ملک فیصل، یک تندیس کریستال آلمانی بسیار زیبا و سنگین‌وزن که بر روی آن با خط ثلث ممتاز نام اینجانب را نگاشته بودند، هدیه نمود، آنگاه عازم

محل اقامت شدیم و شب را به استراحت پرداختیم.

چهارشنبه ۲۹ بهمن ماه رأس ساعت ۱۰ صبح عازم کتابفروشی «العبیکان» شدیم. این کتابفروشی یکی از مراکز عمده و بزرگ فروش کتابهای چاپی، به‌ویژه کتابهای تراثی، علمی و فرهنگی عربستان سعودی است. شاید محوطه هم‌کف ساختمان آن از یک‌هزار متر مربع متجاوز باشد، البته یک کتابفروشی بسیار بزرگ دیگر در ریاض وجود دارد که فرصت نیافتیم آن‌را ببینیم. به هر حال از همان کتابفروشی العبیکان ریاض تعدادی افزون بر ۳۰ کارتن کتاب از مطبوعات عربستان که کمتر در دیگر کشورها از جمله کشور عزیزمان - ایران - یافت می‌شود، خریداری کردیم و آنها را

میراث شهاب

مرکز ملک فیصل که میزبانی ما را بر عهده داشت، چند روز بعد به ایران ارسال نمودند و اکنون در کتابخانه ما موجود می باشد.

پس از ساعتی از آن کتابفروشی خارج شدیم و به سوی دفتر دکتر یحیی بن جنید عازم شدیم، در دفتر ایشان با تنی چند از استادان و پژوهشگران سعودی آشنا شدیم. برخی از آنها از استادان تاریخ - به ویژه متخصص در علم انساب سادات - بودند. یادآوری می نمایم، در تمام کشورهای عربی اسلامی، مراکزی جهت تبارشناسی سادات وجود دارد که افراد برای آشنایی با نیاکان خود از آن مراکز استعلام می نمایند. متأسفانه در کشور ما چنین نیست و افسوس و صد افسوس که افرادی سودجو برای اخاذی از مردم، مدعی کارشناسی علم انساب هستند و بدون بررسی، برای افراد شجره نامه تنظیم و وجوه بسیاری دریافت می نمایند. این وضعیت باعث آشفتگی بسیار در انساب سادات شده، به گونه ای که دامنه برخی اختلافات به دادگاه ها کشیده شده است. امیدوارم روزی شاهد به وجود آمدن مرکزی برای انساب سادات، در کشورمان باشیم.

در هر صورت، ظهر نهار را به اتفاق همراهان و به دعوت میزبان، عازم برج بسیار بلند الفیصلیه شدیم. این برج بخشی از مجموعه عظیم مرکز ملک فیصل است که دارای بخش های متعددی اعم از هتل، مهمانسرا، فروشگاه های بزرگ، تالارهای همایش، مرکز جهانی تجارت و جز آنها می باشد. این رستوران روی آن برج قرار گرفته و تمام شهر ریاض از آنجا قابل رؤیت است. پس از صرف نهار، عازم اقامتگاه شدیم و پس از ساعتی استراحت، شب همان روز چهارشنبه عازم پایون تشریفات رسمی فرودگاه بین المللی ریاض شدیم.

شب هنگام، ساعت ۲۱ با بدرقه تنی چند از جمله آقایان خاجی - سفیر کشورمان - و تعدادی از مسئولان سفارت، دکتر یحیی بن جنید - رئیس مرکز ملک فیصل - و تنی چند از دیگر مسئولان مرکز بررسی های ملک فیصل، با هواپیما عازم مدینه منوره شدیم. چون میزبانی ما بر عهده آن مرکز بود، یکی از مسئولان آن مرکز همه جا ما را همراهی می کرد و تا آخرین لحظه سفر، برای هماهنگی برنامه ها با ما بود. ساعتی بعد به مدینه منوره رسیدیم و پس از جابه جایی اثاثیه خود در اقامتگاه، عازم زیارت حرم پیغمبر اکرم ﷺ شدیم. برای اینجانب که فقط یک بار حج واجب را در سال ۱۳۳۹ خورشیدی انجام داده بودم و یک بار دیگر به سفر عمره رفته بودم، این سفر پس از

میراث شهاب

گزارش سفر به عربستان

گذشت سالهای بسیار، واقعاً لذت‌بخش و با روحانیت خاصی همراه بود. البته علت عدم تشرّف اینجانب، امر پدر بزرگوارم بود که بارها به اینجانب فرموده‌اند: «حجّ واجب یک‌بار کافی است، چنانچه شما مجدداً مشرف شوید، سهمیه یک فرد دیگر را که در آرزوی این سفر روحانی لحظه‌شماری می‌کند، غصب کرده‌اید. بلی زمانی می‌توانیم به دفعات مشرف شویم که هر فرد بتواند به آسانی مشرف شود»؛ لذا اینجانب تاکنون یک بار حجّ واجب انجام داده‌ام و بار دیگر با همراهی همسر، یک سفر عمره مشرف شده‌ایم. از شدت شوق این زیارت ساعتها در حرم نبوی بیتوته کردیم و پس از ادای فریضة ظهر و عصر، رأس ساعت ۱۳ طبق برنامه تنظیمی عازم بازدید از کتابخانه ملک عبدالعزیز مدینه منوره شدیم. با آنکه پنج‌شنبه‌ها آن کتابخانه تعطیل می‌باشد، لیکن برای ما آنرا باز نگاه داشته بودند. هنگام ورود مورد استقبال دکتر عبدالرحمان بن سلیمان مزینی مدیر - مسئول آن کتابخانه - قرار گرفتیم. این کتابخانه دارای نسخه‌های بسیار گرانبها و ارزشمندی است که بیشتر آنها را «عارف حکمت» جمع‌آوری کرده است.

نخستین کلنگ ساختمان جدید کتابخانه ملک عبدالعزیز را در تاریخ ۳ محرم ۱۳۹۳ / ۷ فوریه ۱۹۷۳ ملک فیصل بن عبدالعزیز آل سعود، بر زمین زده است و سرانجام پس از ده سال، ساختمان آن توسط ملک فهد بن عبدالعزیز، در تاریخ ۱۶ محرم ۱۴۰۳ / ۲ نوامبر ۱۹۸۲ افتتاح و آغاز به کار نموده و تابع وزارت امور اسلامی و اوقاف و ارشاد عربستان سعودی شده است. این ساختمان در شارع (خیابان) مناخه، در جهت غربی میدان مسجد نبوی واقع شده و دارای ۵ طبقه است که یک طبقه آن اختصاص به قرآن‌های نفیس خطی دارد. در طبقه دیگر نسخه‌های کتابخانه عارف حکمت قرار گرفته، طبقه‌ای دیگر مخزن کتابهای چاپی جدید، و مابقی مربوط به تالار سخنرانی، کتابخانه بانوان کتابخانه خانمها، و نیز مرکز اطلاع رسانی است. در حال حاضر مجموعاً ۱۳۰۰۰ نسخه خطی اصلی، ۲۵۰۰۰ جلد کتاب چاپی کهن و نادر، افزون بر ۴۰۰۰۰ جلد کتاب چاپی دیگر و شماری از پایان‌نامه‌های افراد مختلف در این کتابخانه موجود می‌باشد. همچنین تعدادی روزنامه و مجلات گوناگون قدیم و جدید به زبانهای عربی و اندکی فارسی، ترکی و لاتین از دیگر موجودی‌های این کتابخانه است. اینجانب گزارشی از کتابخانه عارف حکمت، در شماره‌های پیشین این فصلنامه آورده‌ام.^۱

میراث شهاب

در تالارهای گوناگون آن کتابخانه، تعدادی از قرآن‌های بسیار نفیس و کهن و نیز نسخه‌های خطی نفیس و ارزشمند دیگر وجود دارد که آنها را در ویتترین‌های ویژه‌ای برای نمایش قرار داده‌اند.

در پایان این بازدید، مسئول کتابخانه ملک عبدالعزیز یک جلد از فهرست نسخه‌های خطی آن کتابخانه را به اینجانب اهدا نمود.

نظر به اهمیت کتابخانه عارف حکمت، به ویژه نسخه‌های بسیار مهم، نفیس، کهن و ارزشمند آن کتابخانه، گزارش کوتاهی به ضمیمه معرفی شماری از کهن‌ترین و نفیس‌ترین نسخه‌های خطی آن، به این شرح خواهم آورد.

نام کتابخانه عارف حکمت برگرفته از نام مؤسس و واقف آن، مفتی و شیخ الاسلام احمد عارف حکمت حسینی، (۱۲۰۱ق / ۱۷۸۶م - ۱۲۷۵ق / ۱۸۵۹م) فرزند ابراهیم، فرزند عصمت، فرزند رائف اسماعیل پاشا - از وزیران حکومت سلطان سلیم عثمانی - است که نسبش به خاندان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌رسد. او مناصب زیادی در دولت عثمانی بر عهده داشت، از جمله: منصب قضای مصر و مدینه منوره (آن زمان عربستان جزو قلمرو عثمانی‌ها بوده است)، منصب نقابت اشراف^۱ و سپس شیخ الاسلامی از سال ۱۲۶۲ق به بعد. او در عین گرفتاریهای گوناگون که نسبت به اجرای امور محوله داشت، با علاقه و آفری که نسبت به نسخه‌های خطی اسلامی از خود بروز داده بود، پیوسته نسخه‌های خطی را جمع‌آوری می‌نمود. به تدریج کتابخانه‌ای را در جوار حرم نبوی صلی الله علیه و آله در مدینه منوره تأسیس نمود و نسخه‌های خطی شخصی خود را به آن کتابخانه منتقل و وقف نمود. او پس از بازنشستگی در مدینه منوره ماندگار شد و به بنا و توسعه کتابخانه پرداخت. سپس املاک و مستقلات بسیاری را به آن وقف کرد که شامل: خانه‌ها، مغازه، کاروانسرا، باغها و ... می‌شد. به هنگام جنگ جهانی اول، به فرمان پادشاه عثمانی، حاکم مدینه نسخه‌های خطی کتابخانه را جهت حفظ به استانبول فرستاد. هنگامی که کشتی حامل کتابها به دمشق رسید، جنگ مغلوبه شد و موقعیت کشور عثمانی به مخاطره افتاد و این مجموعه مجدداً به مدینه منوره بازگردانده شد. البته این کتابخانه همچون

۱. نقابة الاشراف منصبی رسمی در حکومت‌های اسلامی در کشورهای مختلف بوده که در ردیف وزارت به شمار می‌رفت. وظیفه وی جمع‌آوری، ثبت و ضبط شجره سادات در هر زمان بوده، و هم‌اکنون نیز این منصب در برخی از کشورها از جمله مصر، عربستان و جاهان دیگر وجود دارد.

میراث شهاب

دیگر کتابخانه‌های کهن اسلامی از تاراج مصون نماند و گفته شده حدود ۱۶۵۰۰ نسخه خطی داشته که در حال حاضر موجودی آن کمتر از یک سوم آن می‌باشد. در این کتابخانه، فهرست‌های دستنویسی از نسخه‌های خطی آن وجود دارد که مقابل نام بیشتر آنها علامت «م» به معنای مفقود شده آمده است. به هر حال، ساختمان قدیمی این کتابخانه در دو بنا متمرکز بوده که در سده ۱۳ هجری ساخته شده بود.

نسخه‌های خطی نفیسی که در این کتابخانه وجود دارد، شامل بیشتر موضوعات، حتی فیزیک، شیمی، ریاضی، موسیقی، پزشکی، اخترشناسی، علوم غریبه و ... می‌باشد. گرچه تا چند سال قبل فهرستی از نسخه‌های خطی آن کتابخانه منتشر نشده بود، لیکن در بسیاری از گزارشاتی که در مجلات - به زبانهای مختلف - آمده، بیشتر نسخه‌های نفیس آن گنجینه معرفی گردیده است. تنها فهرستی که از آن چاپ شده، همان یک جلدی است که مسئول کتابخانه در این سفر به اینجانب هدیه نمود. اینک به ترتیبی که در پی می‌آید، شماری از نسخه‌های بسیار نفیس و کهن آن کتابخانه را می‌آورم:

۱. الاحکام فی اصول الاحکام، از: سیف الدین علی بن محمد آمدی، متوفای ۶۳۱ق، مورخ ۲۱۶ق (در حیات مؤلف)، «ش ۱۲۸ - اصول فقه».

۲. أخبار الدول و آثار الاول، از: احمد دمشقی، نسخه اصل به خط مؤلف، مورخ ۱۰۱۸ق، «ش ۱۲».

۳. اخلاق ناصری، به فارسی، از: خواجه نصیرالدین طوسی متوفای ۷۲۲ق، نسخه هنری بسیار زیبا و ارزشمند، مذهب و مرصع، «ش ۳۰۶ق».

۴. ادوار الانوار مدی الدهور والا کوار، از: محی الدین یحیی بن محمد بن ابی الشکر مغربی اندلسی، مورخ ۹۱ق، «ش ۱۹۶ - امیقات».

۵. ادوار الانوار - نسخه دیگر، مورخ ۷۹ق (در حیات مؤلف)، در شهر مراغه، به خط نسخ ابوالفضل بن علی بغدادی.

۶. الاصول فی اصول الاحکام، از: آمدی، مورخ ۲۱ق، «ش ۲۸».

۷. الانوار القوامیة فی الاسرار الکلامیة، از: محمد بن عمر بن حسین - معروف به امام فخر رازی، متوفای ۶۰۶ق، مورخ ۱۸ق، «ش ۵۷۱».

۸. الأوائل، از: حسن بن عبدالله بن سعید بن حسین عسکری، متوفای ۳۸۲ق،

نسخه بسیار - بسیار کهن و ارزشمند، مورخ ۳۹۵ق، به خط نسخ، «ش ۳۷۷».

میراث شهاب

۹. الايضاح فی شرح مقامات الحریری، از: ناصر بن عبدالسید مطرزی، مورخ ۰۷عق، «ش ۱۵۰ - ۱۵ - ادب».
۱۰. الايضاح، در ادب، از: حسن بن احمد بن عبدالغفار بن محمد فارسی، مورخ ۱۰عق، «ش ۲۵۰۱».
۱۱. البرهان الكاشف عن اعجاز القرآن، از: ابی المكارم عبدالواحد بن عبدالكريم زملکانی، متوفای ۵۱عق، مورخ ۷۵عق، «ش ۱۱۲».
۱۲. بوستان سعدی شیرازی، مورخ ۸۷۴عق، «ش ۴۵».
۱۳. بغية الطالبين فی بیان المشايخ المحققين «اجازات»، از: احمد نحلی مکی، مورخ ۱۲۳ق، «ش ۷ - ۱۰».
۱۴. بلوغ المرام فی فضل سيد العباد فی تخميس بانث سعادة، از: خليل انترفی، مورخ ۰۳عق، «ش ۱۰۰۷».
۱۵. تاريخ مدينة اصفهان، از: احمد بن عبدالله بن احمد، معروف به ابو نعیم اصفهانی، متوفای ۴۳۰ق، نسخه بسیار کهن، مورخ ۵۹۱ق، «ش ۳۷۹۵».
۱۶. ترجمة تحرير اقلیدس للطوسی، از: قطب الدين شیرازی، «ش ۱۳».
۱۷. تبصرة الادلة^۱، از: میمون بن محمد بن محمد سنفی، متوفای ۵۰۸ق، نسخه کهن «ش ۵۷۷».
۱۸. تحرير المناظر، از: خواجه نصیر الدين طوسی، نسخه کهن و نفیس، «ش ۲۹۲۲».
۱۹. تحرير الكرة المتحركة، از: خواجه نصیر الدين طوسی، نسخه کهن، مورخ ۷۲عق، «ش ۲۹۲۲».
۲۰. تحرير كتاب اصول الهندسة والحساب لاقلیدس، از: خواجه نصیر الدين طوسی، مورخ ۷۲عق، «ش ۳۴۵۳».
۲۱. تفسير اشتقاق اسماء الله عزوجل، از: عبدالرحمان بن اسحاق زجاجی، روایت ابی بکر احمد بن محمد غسانی، نسخه بسیار کهن و ارزشمند، مورخ اوایل سده ۵ق، در برگ پایانی این نسخه آمده که نسخه را حسن بن علی راوی در سال ۴۳۴ق، مقابله و تصحیح نموده است، «ش ۱۳۸ - ۱۴۶ - ادعیه».

۱. نسخه بسیار کهن و نفیسی از این کتاب که به سال ۵۹۵ق کتابت شده، در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی موجود می باشد. ضمناً این اثر برای نخستین بار، در دو جلد، در بیروت چاپ و منتشر گردیده است.

میراث شہاب

۲۲. التبیہ علی الاسباب التی او جبت الاختلاف بین المسلمین فی آرائهم، از: ابن سید بطلمیوسی. نسخه بسیار کهن، مورخ سدهٔ ۶ق،. این نسخه با نسخهٔ اصل در سال ۵۵۴ق، مقابله و تصحیح شده است، «ش ۶۲ - ۴۶ توحید».
۲۳. خمسة نظامی، مخزن الاسرار، شرف‌نامهٔ اسکندری و خسرو شیرین، مورخ ۸۵۳ق، «ش ۱۲۹».
۲۴. دیوان سلطان ولد محمد بلخی، مورخ ۷۵۰ق، «ش ۲۲۳ غ م».
۲۵. دیوان امیر خسرو دهلوی، مورخ ۸۹۵ق، «ش ۷۴ و ۷۵».
۲۶. شرح ثمرهٔ بطلمیوس، از: خواجه نصیر الدین طوسی، نسخهٔ کهن، «ش ۲۹۵۵».
۲۷. شرح السیر الکبیر، از: محمد بن احمد بن سهل سرخسی، متوفای ۴۸۲ق، نسخهٔ بسیار نفیس، کهن و ارزشمند، مورخ ۴۸۰ق، (در حیات مؤلف).
۲۸. الشرح المختصر علی دیوان الحماسة، از: یحیی بن علی بن محمد شیبانی «خطیب تبریزی»، متوفای ۵۰۲ق، نسخهٔ بسیار کهن و ارزشمند، مورخ ۴۸۴ق، «ش ۳۱۶۵».
۲۹. صور الأقالیم الاسلامیة، از: ابو زید احمد بن سهل بلخی، متوفای ۳۲۲ق، نفیس‌ترین نسخهٔ موجود، مورخ نیمهٔ نخست سدهٔ ۴ق، (در حیات مؤلف).
۳۰. الضاد والضاء، از: ابوالفرج محمد بن عبیدالله بن سهل نحوی، نسخهٔ بسیار کهن، مورخ ۵۹۵ق، «ش ۲۳۸۲».
۳۱. غریب الحدیث، از: ابو عبید قاسم بن سلام هروی آزدی، متوفای ۲۲۴ق، نسخهٔ بسیار کهن، مورخ ۵۴۶ق، «ش ۴۶۴».
۳۲. فصیح ثعلب، نسخهٔ کهن، مورخ ۵۴۴ق، «ش ۳۲».
۳۳. لطائف الأمثال و ظرائف الأقوال، از: محمد بن راشد کاتب، مورخ ۵۸۳ق، «ش ۲۱».
۳۴. ما تکلمت به العرب من الکلام الاعجمی و نطق به القرآن، از: جوالیقی، مورخ ۵۲۹ق، «ش ۵۳».
۳۵. مجرد مقالات الشیخ ابی الحسن الاشعری من املاء المبارک، نسخهٔ بسیار کهن و ارزشمند، مورخ ۴۴۶ق، «ش ۲۵۳».
۳۶. معرفة علوم الحدیث، از: محمد بن عبدالله نیشابوری، متوفای ۴۰۵ق، مورخ ۵۵۵ق، «ش ۳۴۰».
۳۷. معرفة علوم الحدیث، نسخهٔ دیگر، مورخ ۵۵۰ق، «ش ۱۱۸ - ۱۶۱ - اصول الحدیث».
۳۸. مشکل إعراب القرآن، از: مکی بن ابی طالب حموش بن محمد مکی بن حموش، متوفای ۴۳۷ق، مورخ ۵۸۹ق، «ش ۲۵۲».

میراث شهاب

در مدینه منوره به جز بازدید از کتابخانه ملک عبدالعزیز، از جای دیگری بازدید نکردیم؛ زیرا فرصت ما بسیار اندک بود و ما تمام فرصت خود را صرف زیارت نمودیم. روز جمعه پس از نماز و زیارت، آماده حرکت به سوی مکه معظمه شدیم. چون مایل بودیم از مسجد شجره احرام ببندیم، به ناچار با اتومبیل عازم مکه مکرّمه شدیم. پس از خارج شدن از شهر مدینه، در مسجد شجره غسل کرده، احرام بستیم و شبانه با اتومبیل عازم مکه مکرّمه شدیم و پس از طی چند صد کیلومتر، ساعت یک بامداد وارد مکه شدیم. از قبل برای اسکان ما در چند ده متری بیت الله الحرام در ساختمان مجلّی، محلی در نظر گرفته شده بود، به گونه‌ای که از پنجره‌های اطاق، خانه کعبه دیده می‌شد. بلافاصله پس از قرار دادن لوازم شخصی، عازم بیت شدیم و طواف و نماز طواف و سعی صفا و مروه را به جا آوردیم. از شدت خستگی چند دقیقه‌ای را در پایان اعمال بر یک سکو در مروه استراحت نمودم و خواب عمیقی بر من مستولی شد. در خواب مرحوم پدر عزیزم را دیدم که لباس احرام بر تن کرده و به اینجانب فرمود ان شاء الله قبول باشد، بلافاصله از خواب بیدار شدم و پس از وضوی مجدد به اتفاق همراهان نماز صبح را به جا آورده و به محل اقامت مراجعت کرده و به استراحت پرداختیم. در دو روز شنبه و یکشنبه چون فرصت ما بسیار کوتاه بود، هیچ برنامه‌ای غیر از حرم برای ما پیش‌بینی نشده بود که البته من شخصاً از میزبانان خواسته بودم. لذا دو روز را بیشتر در حرم به ادای نماز و قرائت قرآن پرداختیم.

یکشنبه شب ۳ بهمن ماه عازم جدّه شدیم. از قبل برای ما، در یکی از هتل‌های بزرگ، چند اطاق بزرگ تدارک دیده بودند. پس از دقایقی استراحت در همان شب، بنابه دعوت قبلی در ضیافت شام منزل شریف هزاع عبدلی - رئیس اشراف مکه مکرّمه - که به افتخار اینجانب و هیئت همراه ترتیب داده بود، شرکت کردیم. در این ضیافت تعدادی از اشراف مکه و مدینه، استادان دانشگاه، تعدادی از بازرگانان سعودی، برخی از رؤسای کتابخانه‌های بزرگ ریاض و مدینه، همچنین با نوه مؤرخ برجسته و معروف یمن محمد زباره که در عربستان مقیم شده، آشنا شدیم.

حاضران با اشتیاق فراوان از وضعیت کتابخانه بزرگ ما جويا می‌شدند و برای پدر بزرگوارم که این سرمایه سترگ را برای نسل حاضر و نسل‌های بعدی به ارمغان نهاده است، ادای احترام می‌کردند. یکی از حاضران اظهار داشت: به نظر من هیچ‌یک از مراجع تقلید شیعه در چند سده اخیر به اندازه آیت الله مرعشی رحمته الله علیه به فرهنگ شیعه

میراث شهاب

گزارش، سفر به عربستان

و اسلام خدمت نکرده است. کاری را که معظم له انجام داده کمتر از انقلاب اسلامی نیست که آیت الله خمینی علیه السلام به وجود آورد. جالب این که بیشتر شرکت کنندگان در این ضیافت ضد وهابیان بودند و به آنان لعن و نفرین می کردند. این مسئله برای اینجانب بسیار جالب بود و تازگی داشت. در پایان مراسم، به خواسته تعدادی از حاضران، عکسی به یادگار گرفتیم، سپس عازم محل اقامت شدیم.

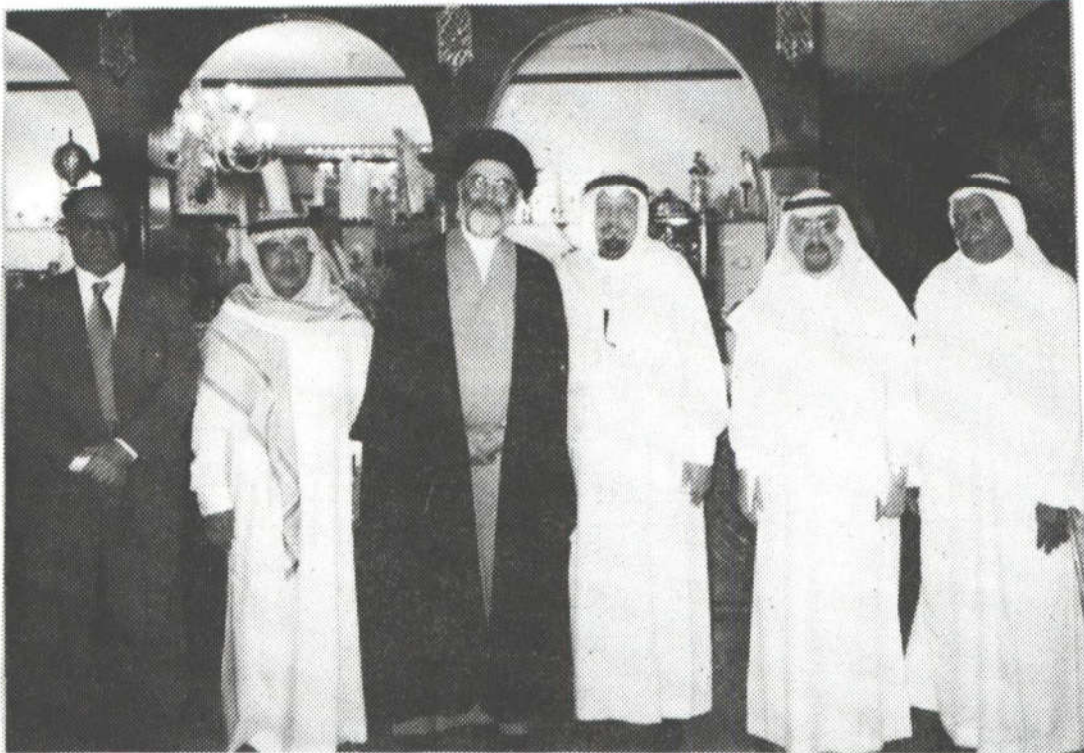
به اتفاق تنی چند از مهمانان در ضیافت شام دکتر شریف هزاع عبدلی، رئیس اشراف مکه در شهر جدّه

صبح دوشنبه ۴ اسفند عازم کنسولگری ج.ا.ایران در جدّه شدیم، و با حجت الاسلام شریف مهدوی - سرکنسول کشورمان - که از دوستان دیرینم بود، به گفتگو نشستیم، سپس عازم دیدار حجت الاسلام سید کاظم خوانساری - نماینده جمهوری اسلامی ایران در سازمان کنفرانس اسلامی - شدیم، با ایشان نیز ساعتی گفتگو کردیم و پس از اقامه نماز ظهر و عصر با اصرار و دعوت آقای دکتر شیخ احمد زکی یمانی - وزیر نفت اسبق سعودی - که اکنون به امور فرهنگی علاقه مند شده و در لندن یک مرکز فرهنگی به نام مؤسسه الفرقان تأسیس کرده، عازم منزل وی شدیم، او در حال حاضر بیشتر ثروت خود را وقف امور فرهنگی نموده و کار اصلی مؤسسه ایشان، اعزام کارشناس نسخه های خطی به کشورهای مختلف جهان

میراث شهاب

و تهیه فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های آنان که تاکنون چاپ و منتشر نشده، می‌باشد، تاکنون افزون بر پنجاه عنوان کتاب منتشر نموده که بیشترین آن فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های چند کشور آفریقایی، هند، بوسنی و هرزگوین، یمن و دیگر کشورها می‌باشد. در منزل یمانی نیز تعدادی از شخصیت‌های فرهنگی از جمله استاد تاشکندی استاد دانشگاه و مسئول موسوعه عظیم مکه و مدینه وجود داشتند. این موسوعه عظیم با سرمایه دکتر شیخ احمد زکی یمانی در چندین جلد از سوی مؤسسه الفرقان در آینده چاپ و منتشر خواهد شد. یمانی ضمن گفتگو و احترام زایدالوصف نسبت به پدر عزیزم اظهار داشت: ما اصلاً از مردمان یمن و از سادات می‌باشیم، شجره نسب ما را حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی رحمته الله قبل از پیروزی انقلاب ایران، بنا به درخواست اینجانب و دیگر بستگانم، مرقوم و ممهور به مهر خود

در ضیافت منزل شیخ احمد زکی یمانی، وزیر اسبق نفت سعودی، به اتفاق وی و مهمانان در جدّه

کرده و هم‌اکنون در یک قاب در منزل پدری در مکه مکرمه، به دیوار آویخته‌ام. سرانجام پس از ده روز اقامت در عربستان، با حضور نماینده مؤسسه عبدالعزیز در پاریس دولتی، فرودگاه جدّه را از طریق دبی به تهران، ترک نمودیم. مجموعاً این سفر بسیار پربار و سودمند بود. سفارت کشورمان در ریاض گزارش

میراث شهاب

کامل این سفر را به وزارت امور خارجه در تهران ارسال نموده و در پایان آن گزارش که رونوشت آن نیز برای اینجانب ارسال گردیده، چنین آمده است:

۱. مؤسسه ملک فیصل، از معتبرترین مؤسسات فرهنگی و پژوهشی عربستان سعودی است که توسط فرزندان ملک فیصل پادشاه سابق عربستان اداره می‌شود. این مؤسسه علاوه بر فعالیت‌های گسترده فرهنگی و تحقیقاتی فصلی و دوره‌ای، سالانه از شخصیت‌های فرهنگی جهان برای سخنرانی در این مؤسسه دعوت به عمل می‌آورد. شایان گفتن است آقای دکتر مرعشی نجفی، نخستین چهره فرهنگی کشورمان است که از وی برای سخنرانی در این مرکز دعوت شده است.

۲. کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی با کتابخانه ملک فیصل قرارداد همکاری منعقد نموده است و همکاری نزدیکی بین دو کتابخانه وجود دارد.

۳. در تمامی دیدارها، مسئولین کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی از توجه مسئولین کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی و ارسال منظم انتشارات این کتابخانه تشکر کرده و این اقدام ارزنده را می‌ستودند.

۴. سفر جناب آقای دکتر مرعشی توسط مطبوعات سعودی پوشش خبری داده شده، از جمله: روزنامه الریاض مورخ ۲۹ بهمن ماه ۱۳۸۲ بخشی از سخنرانی ایشان در مؤسسه ملک فیصل را به‌زیور طبع آراسته است.

۵. این سفر تأثیر کاملاً محسوسی در بین شخصیت‌ها و مسئولان فرهنگی سعودی داشت، با توجه به فضای نسبی ایجاد شده در عربستان سعودی، برای ارتباطات بیشتر و گسترده‌تر فرهنگی دو کشور، می‌توان از این فضا برای معرفی فرهنگ و تمدن ایران اسلامی و مآلاً نزدیکی فرهنگی دو کشور و اثرات مثبتی که از این رهگذر بر روابط دو کشور، و نیز وحدت جهان اسلام مترتب است، بهره گرفت.

روزنامه الریاض مورخ ۱۳۸۳/۱۱/۲۸ خورشیدی، گزارشی در مورد بازدید اینجانب از کتابخانه ملک عبدالعزیز در ریاض با این عنوان آورده است:

«مسئول ایرانی يزور مكتبة الملك عبدالعزيز ويبحث تفعيل العلاقات الثقافية»، الدكتور محمود المرعشي الامين العام لمكتبة آية الله المرعشي والخزانة العالمية للمخطوطات الاسلامية في ايران لزيارة مكتبة الملك عبدالعزيز العامة بالرياض امس الاثنين.

در بخش دیگری از این گزارش چنین آمده:

و تباحث الطرفان تفعيل التعاون بين المكتبة وبين مكتبة آية الله المرعشي والخزانة العالمية للمخطوطات الاسلامية في اطار برنامج التبادل الثقافي بين المملكة العربية السعودية والجمهورية الاسلامية الايرانية. وفي نهاية زيارته، أشار الامين العام لمكتبة آية الله المرعشي والخزانة العالمية للمخطوطات الاسلامية باداء المكتبة وأعرب عن اعجابه بما اطلع عليه خلال الزيارة، و ثمن رعاية صاحب السمو الملكي الامير عبدالله بن عبدالعزيز، وليّ العهد و نائب رئيس مجلس الوزراء، رئيس الحرس الوطني، والرئيس الاعلى لمجلس ادارة المكتبة لهذه المكتبة المتكاملة مشيدا بدورها في اثرا المجتمع السعودي وعدها نموذجاً للمكتبة العامة ومراكز المعلومات، وابدى سروره لزيارة المكتبة وشكر ادارة المكتبة على حفاوة الترحيب والاستقبال و اتاحة الفرصة لزيارة المكتبة والاطلاع عليها.

همچنین همان روزنامه الرياض، در تاریخ ۲۹ بهمن ماه ۱۳۸۳ گزیده سخنرانی اینجانب در مؤسسه ملک فیصل را با این عنوان آورده است:

في محاضراته التي اقامها مركز الملك فيصل عن المخطوطات العربية في ايران. د. المرعشي: تراث الامّة بات في خضم الاحوال الراهنة سناً ينبغي التمسك به والرجوع إليه.

روزنامه اطلاعات نیز در شماره «۲۲۹۹۷» مورخ ۳۰ بهمن ماه ۱۳۸۲ گزارشی از سخنرانی اینجانب را با عنوان: «مرعشی نجفی: حدود یک میلیون نسخه خطی در ایران وجود دارد» چنین آورده است:

رياض: حجت الاسلام والمسلمين دكتور سيد محمود مرعشي نجفي - متولى كتابخانه حضرت آيت الله العظمى مرعشي نجفي در قم - گفت: در ايران حدود يك ميليون نسخه خطی به زبان های فارسی، عربی و ترکی وجود دارد. وی طی سخنانی در مرکز فرهنگی ملک فیصل ریاض با عنوان: «واقعیت نسخه های خطی عربی در ایران» افزود: از این میزان تنها پانصد هزار نسخه شناسایی شده و همین تعداد نیز در کتابخانه های شخصی وبدون آنکه به ثبت رسیده باشد، نگهداری می شود. وی گفت: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله با داشتن ۳۵۰۰۰ جلد از نسخه های

میراث شهاب

خطی که برخی از آنها نزدیک به پنجاه عنوان یا بیشتر را در یک جلد جا داده است، پس از کتابخانه سلیمانیه در استانبول ترکیه و کتابخانه دارالکتب قاهره در مصر، حائز رتبه سوم جهانی نسخه‌های خطی اسلامی است. مرعشی افزود: سالانه حدود یک هزار نسخه خطی که ۶۰ تا ۷۰ درصد آنها به زبان عربی است، به گنجینه این کتابخانه افزوده می‌شود... این گزارش که مفصل است، در پایان آن چنین آمده:

وی در پایان، شناخت مسلمانان از گذشته درخشان خود را یکی از راه‌های جلوگیری از انحطاط تمدن اسلامی برشمرد و گفت: حفظ نسخ خطی کمک بسیاری به شناخت مسلمانان از فرهنگ و تمدن اسلامی می‌کند. همچنین گزارش این سفر و گزیده سخنرانی اینجانب را برخی از رسانه‌های کشورمان از جمله صدا و سیما در برنامه‌های گوناگون خود پخش کرده‌اند.

یکی از دانشمندان و پژوهشگران عربستان به نام دکتر محمد بن عبدالرحمان الهدلق استاد دانشکده ادبیات دانشگاه ملک سعود در ریاض که در مراسم سخنرانی اینجانب شخصاً حضور داشت، چند روز پس از مراجعت اینجانب به میهن عزیزمان نامه‌ای به عربی برایم ارسال داشت که متن آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم

الرياض في ١٢/٢٦/١٤٢٢هـ

سماحة الدكتور الفاضل / محمود المرعشي النجفي حفظه الله
(الأمين العام لمكتبة آية الله المرعشي والخزانة العالمية للمخطوطات
الإسلامية بایران) السلام عليكم ورحمة الله وبركاته وبعد.
لقد تشرفت بالإستماع إلى المحاضرة القيمة التي أقيمتوها مساء يوم
الإثنين ١٢/٢٥/١٤٢٤هـ مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية
بالرياض، وأعجبت كما أعجب غيري بالجهود العظيمة التي بذلها والدكم
رحمه الله في سبيل جمع ذلك العدد الهائل من المخطوطات التي نوهتم
عنها في محاضرتكم، والتي أوضح الفيلم الوثائقي الذي عرضته جانباً منها.
سماحة الدكتور:

لقد ذكرتم في محاضرتكم أنه توجد في مكتبكم العامرة نسخة من
رسائل أبي إسحاق الصابي، مؤرخة في سنة ٥٣٣ للهجرة، وأنها تقع في

عدد من الأجزاء، وأنها منسوخة من نسخة لهلال بن المحسن الصابي، وقد عرضتم على الذين حضروا المحاضرة صفحتين من هذه المخطوطة. أنا أيها الأستاذ الكريم مهتم كثيرا بأبي إسحاق الصابي، وقد حصلت على درجة الماجستير من جامعة أدنبرة ببريطانيا في عام ١٩٧٥م ببحث عن «إنجازات أبي إسحاق الصابي في فن الترسل». وكنت قد حاولت في عام ١٩٧٣م عن طريق مكتبة جامعة أدنبرة الحصول على صورة من مخطوطة لرسائل الصابي موجودة في إيران فلم أوفق في ذلك. ثم كان أن زار جامعة أدنبرة في ذلك الوقت المرحوم الأستاذ رشاد عبدالمطلب (من معهد المخطوطات العربية بالقاهرة)، وفاتحته برغبتي في الحصول على نسخة من تلك المخطوطة. وبعد عودته إلى القاهرة تفضل وأرسل إلي نسخة مصورة من «المختار من رسائل أبي إسحاق الصابي»، وقال إنها مصورة عن نسخة من إيران. لكن هذه النسخة، كما هو واضح من عنوانها لا تشتمل على جميع رسائل أبي إسحاق الصابي وإنما على المختار منها فقط. والجزء الأول من هذا المختار سبق أن نشره الأمير شكيب أرسلان في بعثا ببلبنان عام ١٨٩٨م. و«المختار من رسائل الصابي» هو قطعة مخطوطة أخرى غير التي تحدثتم عنها في محاضرتكم.

لقد تَشَرَّفْتُ بالتعقيب على محاضرتكم ضمن من عَقَّب من الحضور وأشَرْتُ إلى محاولتي غير الناجحة في الحصول على صورة من «رسائل الصابي» الموجودة في إيران، فعَرَضَ سماحتكم بكل أزيحية استعدادة لتزويدي بصورة من هذه النسخة القيمة الموجودة لديكم إن كنت لا زلت في حاجة إليها. أود إحاطة سماحتكم علما بأنني أرغب كثيرا في الحصول على صورة من هذه النسخة التي تحتوي على كامل الرسائل، وأنا على أتم استعداد لدفع جميع التكاليف التي يتطلبها التصوير والشحن وغير ذلك. كما أنني أرغب في أن يكون التصوير على ورق، إن تيسر ذلك، وإلا فعلى مايكروفيلم. وفقكم الله ورعاكم، وبارك جهودكم الخيرة في خدمة تراث الإسلام وحضارته.

والسلام عليكم ورحمة الله

١٤٢٤/١٢/٢٦ هـ

أ.د. محمد بن عبدالرحمان الهدلق